

Kunstdocent: doe eens iets/meer met seks!¹

Hoe kunstonderwijs kan bijdragen aan de seksuele vorming van de bovenbouw-leerling.

Jip Nannes

Masterthesis Kunstgeschiedenis: Educatie en Communicatie

Universiteit Utrecht

Eerste lezer: Dr. Sjoukje van der Meulen

Tweede lezer: Niels Nannes, MA

Studentnummer: 5886595

Inleverdatum: 14 juni 2023

¹ Titel verwijst naar artikel van Belle Barbé: Belle Barbé, "Kunstenaar, doe iets/meer met seks," *Mister Motley*, 28 januari 2019, <https://www.mistermotley.nl/kunstenaar-doe-ietsmeer-met-seks/>.

Afbeelding op voorblad:

bonajo, melanie. *When The Body Says Yes (stack)*. 2022. AKINCI.
<https://galleryviewer.com/nl/kunstwerk/50797/when-the-body-says-yes-stack>.

Dankwoord

Terwijl ik het dankwoord van deze masterscriptie schrijf krijgen mijn eindexamenleerlingen hun examenuitslag. Ik herinner mij die dag nog goed: toen was ik echt klaar om te beginnen aan mijn bacheloropleiding Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Gedurende de studiejaren kwam ik er, mede door een educatiestage bij FOAM, achter dat ik de educatieve richting op wilde. De kunstgeschiedenis vond ik waanzinnig interessant, maar ik zocht ook de verbinding met mensen. Drie jaar geleden begon ik daarom aan de master *Kunstgeschiedenis: Educatie en Communicatie* aan de Universiteit Utrecht. Hier werd ik tijdens mijn eerste stage als docent Kunst Algemeen en Culturele en Kunstzinnige Vorming meteen gegrepen door het onderwijs. Dankbaar en trots kijk ik terug op mijn tijd aan de Universiteit Utrecht en het schrijven van deze masterscriptie.

Ik wil graag mijn dankbaarheid uitspreken naar mijn twee scriptiebegeleiders. Dr. Sjoukje van der Meulen wist mij altijd scherp te houden, hielp mij schakelen tussen het zijn van docent en masterstudent en heeft mij heel goed geholpen om tot de kern van mijn onderzoek te komen. Daarnaast veel dank aan Niels Nannes die mij de afgelopen drie jaar heeft geholpen in het groeien van student naar docent. Heel veel dank voor de thesis-lab sessies, alle feedback en de waardevolle gesprekken over het docentschap.

Veel dank aan Emma van der Bijl met wie ik samen dit scriptiejaar ben gestart. Wat ben ik trots dat wij het ook samen mogen afronden en we dit voor elkaar hebben gekregen naast ons werk als docent. Bedankt fijne collega's op het Amadeus Lyceum die het gehele jaar voorzichtig bleven kijken hoe het nu ging met mijn afstudeeronderzoek. Daarnaast wil ik ook Hanna Piksen en Tony Santos bedanken. Tijdens mijn stage bij team co-educatie in het Nieuwe Instituut heb ik mijn visie op educatie flink kunnen aanscherpen. Heel veel dank aan mijn ouders, die studeren mogelijk maakten en er waren om te sparren of te ontspannen. In het bijzonder mama's bemoedigende woorden en papa's goede cappuccino's. Maar vooral veel dank aan Hein: voor het meedenken, de scriptie-retraites in Frankrijk en jouw steun en liefde tijdens acht jaar lang studeren.

Samenvatting

In deze masterscriptie is onderzocht hoe het kunstonderwijs, specifiek het schoolvak Culturele en Kunstzinnige Vorming, kan bijdragen aan de seksuele vorming van de bovenbouw leerling en welke handvatten docenten hierin nodig hebben.

In het eerste hoofdstuk wordt de relatie tussen seksualiteit, de kunstgeschiedenis en het onderwijs onderzocht. Hiervoor worden theorieën van Ine van Weesebeeck, Louisa Allen, Kathleen Quinlivan en Margreet de Looze en Jenneke van Ditzhuijzen vergeleken om tot een begrip van seksualiteit en seksuele vorming te komen. Amelia Jones' analyse van seksualiteit in de hedendaagse kunst wordt gekoppeld aan theorieën van Rachel Middleman en Edward Lucie-Smith om aan te tonen welke thema's onder 'seksualiteit' vallen in de kunst. Vervolgens wordt uiteengezet hoe seksuele vorming momenteel in het onderwijs is geregeld en wat de wensen van jongeren hierin zijn. De theorie van Fisher, Grove en Langlands over het gebruik van historische objecten wordt geanalyseerd.

In het tweede hoofdstuk wordt deze theorie toegepast op drie casestudies van hedendaagse kunstenaars: *Small Crack* (2021) van Jenna Gribbon, *The Cock* (2002) van Wolfgang Tillmans en *When The Body Says Yes* (2022) van melanie bonajo. Tevens wordt beargumenteerd hoe seksualiteit terugkomt in meer kunstwerken dan deze drie casestudies.

Tot slot wordt in het derde hoofdstuk gekeken hoe seksuele vorming aansluit bij de vorming van de leerling aan de hand van Gert Biesta's theorie over persoonsvorming en Gerard van Stralen's ideeën over burgerschap. Ook wordt er onderzocht hoe seksuele vorming binnen het CKV-curriculum past en welke handvatten docenten nodig hebben.

Uit dit onderzoek blijkt dat de seksuele vorming in Nederland niet voldoet aan de wensen van de jongeren. De Hedendaagse kunst kan binnen CKV in het kunstonderwijs een bijdrage leveren door het inzetten van de *distancing technique* van Fisher, Grove en Langlands. Zo draagt kunstonderwijs ook bij aan de vorming en seksuele vorming van de leerling. Voor docenten zijn er handvatten opgesteld over de competenties van de docent, de inhoud van de les en de hoe seksuele vorming vorm kan krijgen in kunstonderwijs.

Inhoudsopgave

Inhoud

Inleiding.....	6
Hoofdstuk 1 Kunst, Seks en Het Onderwijs	12
1.1 Seksualiteit: meer dan seks, erotiek of pornografie.....	12
1.2 Seksualiteit in de hedendaagse kunst.....	14
1.3 Seksualiteit in het onderwijs	18
1.4 Historische objecten versus kunstwerken	25
Hoofdstuk 2 kijken, leven, voelen – seksualiteit in de hedendaagse kunst.....	27
2.1 Kaders voor het kiezen van kunstwerken.....	28
2.2 Looking at the looking	31
2.3 What it feels like to live today	34
2.4 How does it feel when the body says yes?	37
2.5 De variatie in kunstwerken over seksualiteit in de hedendaagse kunst.....	41
Hoofdstuk 3 De vormende kracht van kunst.....	48
3.1 Vorming door kunst.....	49
3.2 Culturele en Kunstzinnige Vorming.....	52
3.3 – Handvatten voor docenten	54
3.3.1 Competenties voor de leraar	54
3.3.2 Aandachtspunten voor de inhoud.....	57
3.3.3 De kracht van het kunstwerk	58
Conclusie.....	60
Discussie en vervolgonderzoek.....	63
Bibliografie.....	64
Afbeeldingenlijst	72
Bijlage 1 Eindtermen CKV	75

Inleiding

De seksuele voorlichting in het Nederlandse voortgezet onderwijs schiet tekort. De Sekszusjes Krista en Marcelle Arriëns onderzoeken in hun programma *Naakt voor de klas met de Sekszusjes* wat de huidige stand van zaken is wat betreft seksuele voorlichting. Zij vragen zich af wat er beter moet en welke rol ouders, leerlingen en docenten hierin hebben.² De Sekszusjes zijn niet de enige die stellen dat seksuele voorlichting in het onderwijs tekort schiet. Op drie oktober 2022 werd het Manifest Voor Betere Seksuele Vorming door Expertisecentrum Seksualiteit Rutgers overhandigd aan Minister Wiersma voor primair-en voortgezet onderwijs en Mariette Hamer (regeringscommissaris seksueel grensoverschrijdend gedrag).³ Expertisecentrum Rutgers schrijft dat er lesmethoden moeten komen voor in de bovenbouw en het vmbo waarin ook de sociale en relationele aspecten van seks worden behandeld, niet enkel een les over condooms, de eisprong en de pil.⁴

De huidige seksuele voorlichting is te beperkt in wat het leerlingen leert. Het afgelopen jaar is er, mede door De Sekszusjes en het manifest van Rutgers, meer aandacht voor dit probleem. De onderwijsinspectie concludeerde echter al in 2016 dat “het onderwijsaanbod rondom seksuele vorming versnipperd, weinig doelgericht, docent afhankelijk en niet geborgd is in een doorlopende leerlijn.”⁵ Ondanks wet- en regelgeving omtrent seksuele voorlichting, heeft het nog geen stabiele plek in het onderwijs. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw zijn er, door conferenties van de Verenigde Naties, internationale seksuele en reproductieve rechten voor jongeren opgesteld. Waaronder “het recht om je seksueel te uiten: Jongeren leren openlijk te praten over seksualiteit en uiting te geven aan hun seksuele gevoelens, verlangens, wensen en grenzen en seksuele voorkeur. Daarnaast worden ook recht op goede informatie, recht op bescherming tegen seksueel misbruik, recht op goede

² “Naakt voor de klas,” NPO Start.

³ “Manifest over seksuele voorlichting: onderwijs moet mee met veranderende tijden,” NOS, bezocht op 3 oktober 2022, <https://nos.nl/artikel/2446893-manifest-over-seksuele-voorlichting-onderwijs-moet-mee-met-veranderde-tijden>.

⁴ “Manifest over seksuele voorlichting,” NOS.

⁵ “Manifest Seksuele Vorming,” Rutgers.

gezondheidszorg het recht op participatie van jongeren vastgesteld.⁶ Sinds het schooljaar 2012-2013 zijn de thema's seksualiteit en seksuele diversiteit onderdeel van de kerndoelen in het voortgezet onderwijs.⁷ Dit geldt echter enkel voor de onderbouw, er is dus geen verplichting om seksualiteit in de bovenbouw te behandelen terwijl dit juist het moment is dat veel jongeren hun eerste seksuele ervaringen zullen hebben.⁸ Het voortgezet onderwijs kan jongeren niet genoeg helpen in de seksuele vorming met een enkele les in de onderbouw. Seksualiteit zou daarom ook in de bovenbouw in een leerlijn moeten worden vastgelegd.

Seksuele voorlichting komt op school aan bod in het schoolvak biologie, maar er is te weinig ruimte voor seksuele vorming binnen het onderwijs. Binnen het eindexamenprogramma biologie van het vwo valt het thema 'seksualiteit' onder een van de zes domeinen.⁹ Seksualiteit valt onder 'reproductie en voortplanting'.¹⁰ Dit betekent echter dat het binnen het schoolvak biologie vooral gaat over de functies en risico's van seks. Dat is zonde, vindt Belle Barbé. Barbé is specialist seksuele opvoeding en traint docenten in het behandelen van seksualiteit in de les. "Naast de nodige informatie over zwangerschappen en seksueel overdraagbare aandoeningen, is het voor een gezonde beleving van seksualiteit belangrijk om ook thema's zoals seksueel plezier en het ontwikkelen van een positief zelfbeeld op de kaart te zetten. Alleen de risico's noemen is een vorm van symptoombestrijding waar niemand uiteindelijk beter van wordt."¹¹ Rutgers onderzocht wat jongeren willen in seksuele

⁶ Yuri Ohlrichs, Ineke van der Vlugt, "Zwijgen is zonde," Rutgers, 2013, 17-20.

⁷ "Kerndoelen," Seksuele vorming.nl, bezocht op 1 juni 2023, <https://seksuelevorming.nl/visie-beleid/overheidsbeleid-en-regelgeving/kerndoelen/>.

⁸ Kerndoel 43 voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs:

"De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit."

Via: "Kerndoelen," Seksuele vorming.nl, bezocht op 1 juni 2023, <https://seksuelevorming.nl/visie-beleid/overheidsbeleid-en-regelgeving/kerndoelen/>.

⁹ Subdomein D4: "Seksualiteit. 31. De kandidaat kan met behulp van de concepten gedrag en interactie met (a)biotische factoren ten minste in contexten op het gebied van gezondheid en communicatie beargumenteren op welke wijze vraagstukken met betrekking tot seksualiteit van de mens kunnen worden benaderd."

Het is een onderdeel wat in een schoolexamen getoetst moet worden en niet in het centraal eindexamen terugkomt. Voor de havo is deze eindterm hetzelfde geformuleerd.

"Syllabus Centraal Examen 2023, Biologie VWO," Examenblad.nl, 6, https://www.examenblad.nl/examenstof/syllabus-biologie-vwo-2023/2023/vwo/f=/biologie_vwo_versie_2_2023.pdf.

"Syllabus Centraal Examen 2023, Biologie HAVO," Examenblad.nl, 32, https://www.examenblad.nl/examenstof/syllabus-biologie-havo-2023/2023/havo/f=/biologie_versie_havo_2_2023.pdf.

¹⁰ "Syllabus Centraal Examen 2023, Biologie VWO," Examenblad.nl, bezocht op 12 december 2022, pagina 26-27. https://www.examenblad.nl/examenstof/syllabus-biologie-vwo2023/2023/vwo/f=/biologie_vwo_versie_2_2023.pdf.

¹¹ Barbé, "Kunstenaar, doe iets/meer met seks."

vorming. Diverse lessen en werkvormen bleek een belangrijk aspect voor de co-onderzoekers.¹² De suggesties waren: discussies, vragen stellen, praktisch aan de slag, filmpjes kijken en spellen spelen.¹³ In het onderzoek *Lesgeven over Seksualiteit* (2018) van Mirjam Walpot en Leonieke Boendermaker wordt geadviseerd het thema ‘relaties en seksualiteit’ interdisciplinair aan te pakken, “bijvoorbeeld door aansluiting te vinden bij de vakken biologie en maatschappijleer”.¹⁴

De seksuele vorming op scholen schiet dus te kort. Er worden verschillende suggesties gedaan voor hoe het beter kan, maar hierin worden de kunstvakken, of het kunstonderwijs, zelden genoemd. “Seksuele emancipatie is óók cultuuronderwijs,” stelt fotograaf Erwin Olaf in een interview met het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA).¹⁵ Hij benadrukt hoe een filmervaring over een incestueuze verhouding tussen moeder en zoon zijn denken over seksualiteit en de liefde heeft beïnvloed.¹⁶ Olaf is, naast als mens, dus ook als kunstenaar betrokken bij dit onderwerp. De fotograaf schuwt seksualiteit niet in zijn kunst, zo toont hij in zijn serie *Squares* van 1983 tot 1993 veelal naakte lijven, geslachtsdelen en een uitbarstende fles champagne als een climax van het model.¹⁷

De kunsten houden zich al eeuwen bezig met alles wat de mens bezighoudt, dus ook seks en seksualiteit. Kunst scheidt een afstand tussen de leerling en het onderwerp wat ruimte biedt voor een gesprek over zowel de kunst als over seksualiteit. Barbé stelt voor dat seksualiteit een plek krijgt in het kunstonderwijs. “Kunstenaars kunnen het onderwerp in een nieuwe vorm gieten, docenten beeldende vorming kunnen ervoor kiezen om het thema seksualiteit vaker in hun lessen te behandelen. Voor beeldvorming wordt vaak naar de kunsten gekeken.”¹⁸ Stichting Artist is Present, een educatief ontwerpbureau, pleit ook voor seksuele vorming via de beeldende kunst. In het project creëren leerlingen nieuw beeldend werk “over onderwerpen als body positivity, fat shaming, sociale media, aanraking, groepsdruk

¹² Het onderzoek is uitgevoerd door zeventien co-onderzoekers van 15 tot 18 jaar. De co-onderzoekers hebben interviews gehouden met medeleerlingen en focusgroepen begeleid. Rutgers heeft zelf ook focusgroepen georganiseerd. In totaal dezen er 300 leerlingen mee aan dit onderzoek.

Marianne Cense, Steven de Grauw en Manouk Vermeulen, “Gewoon het Taboe eraf halen, wat leerlingen willen van seksuele vorming,” Rutgers, Utrecht, september 2019, 3.

¹³ Cense, de Grauw en Vermeulen, “Gewoon het Taboe eraf halen,” 32-34.

¹⁴ Mirjam Walpot en Leonieke Boendermaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat? Praktische tips voor docenten,” Hogeschool van Amsterdam, 2018, 37.

¹⁵ “Erwin Olaf breekt een lans voor cultuureducatie,” LKCA cultuurkrant, editie 24, december 2022, <https://www.lkca.nl/artikel/erwin-olaf-breekt-een-lans-voor-cultuureducatie/>.

¹⁶ “Erwin Olaf,” LKCA cultuurkrant.

¹⁷ “Squares,” Erwin Olaf, bezocht op 30 december 2022, https://www.erwinolaf.com/art/squares_1983_2018.

¹⁸ Barbé, “kunstenaar, doe iets/meer met seks.”

en catcalling.”¹⁹ Het belang van dit project blijkt ook uit de verkregen subsidie. Maar niet enkel beeldende vorming docenten kunnen met kunst over seksualiteit aan de slag. Seksuele vorming binnen het kunstonderwijs beperkt zich niet tot zelf iets maken, wat Barbé en *Artist is Present* voorstellen. Het onderzoeken van een kunstwerk, het uitdiepen van een thema en het reflecteren op de verhalen die het vertelt kan leerlingen ook laten groeien in seksuele vorming. Deze leerprocessen vinden plaats binnen het schoolvak Culturele en Kunstzinnige Vorming (CKV). CKV is een verplicht bovenbouw vak waarin leerlingen kunst leren kennen, hun culturele kennis verbreden en onderzoek doen naar artistieke maakprocessen en het uitvoeren van een kunstanalyse. Door bij CKV aan seksuele vorming te doen, beantwoordt je ook de vraag van jongeren om hier ook in de bovenbouw les over te krijgen. Het is opvallend dat Barbé als enige stelt dat seksualiteit goed past binnen het kunstonderwijs. In zowel de kunsthistorische literatuur als het kunsteducatief onderzoek is niet eerder de suggestie gedaan om seksuele vorming vorm te geven aan de hand van kunstwerken. Om deze lacune op te vullen wordt in deze scriptie vanuit een kunsthistorisch en kunsteducatief kader onderzocht hoe kunst kan bijdragen aan de seksuele vorming van jongeren. Hiermee vormt dit een nieuwe benadering van hoe seksuele vorming binnen het voortgezet onderwijs aangepakt kan worden.

In dit onderzoek wordt de vraag “Hoe kan hedendaagse kunst binnen het schoolvak CKV bijdragen aan de seksuele vorming van jongeren (15-18) en welke handvatten hebben docenten hierbij nodig?” beantwoord aan de hand van een literatuurstudie. In het eerste hoofdstuk zal worden ingegaan op de deelvraag “wat is een goed theoretisch kader om de verhoudingen tussen seksualiteit, kunst en het onderwijs in kaart te brengen?” Hierin wordt vastgesteld wat er in dit onderzoek wordt verstaan onder ‘seksualiteit’ aan de hand van onderzoek van Ine van Weesebeek (2020).²⁰ Kunsthistorica Amelia Jones schrijft in *Sexuality* (2014) hoe dit idee van seksualiteit terugkomt in de hedendaagse kunst.²¹ Tot slot vorm onderzoek van universitair docenten Interdisciplinaire Sociale Wetenschap Margreet de Looze en

¹⁹ “Seksualiteit in de klas? Bel een kunstenaar,” Het Prins Bernhard Cultuurfonds, bezocht op 3 juni 2023, <https://www.cultuurfonds.nl/projecten/seksualiteit-in-de-klas>.

²⁰ Ine Vanweesebeek, “Comprehensive Sexuality Education,” *Universiteit Utrecht en Rutgers: Expertisecentrum Seksualiteit*, (29 mei 2020): 1, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190632366.013.205>.

²¹ Amelia Jones, *Sexuality* (Londen: Whitechapel Press, 2014), 13.

Jenneke van Ditzhuijzen (2022),²² Expertisecentrum Seksualiteit Rutgers (2019)²³ en Louisa Allen (2007)²⁴ een theoretische basis van hoe seksuele vorming in het onderwijs vorm kan krijgen. In het tweede hoofdstuk wordt de deelvraag “waar moet een kunstwerk aan moet voldoen wil het geschikt zijn om jongeren te ondersteunen in hun seksuele vorming?” onderzocht. De criteria voor het selecteren van deze kunstwerken bestaat uit allereerst het aansluiten bij de door het SLO geformuleerde thema’s: ‘lichamelijke ontwikkeling en het zelfbeeld’, ‘intieme relaties’ en ‘seksualiteit’.²⁵ Ten tweede dienen de onderwerpen van de kunstwerken bij de onderwerpen in de seksuele ontwikkeling van jongeren van 15 tot 18 jaar oud aan te sluiten, gebaseerd op onderzoek van de World Health Organisation.²⁶ Aan de hand van *Small Crack* van Jenna Gribbon (2021), *The Cock* van Wolfgang Tillmans (2002) en *When the Body Says Yes* van melanie bonajo²⁷ (2022) wordt uiteengezet waarom juist de hedendaagse kunst vanaf 2000 de thematiek, tijdsgeest en complexiteit van de hedendaagse seksualiteit goed weerspiegelt. Gribbon laat de toeschouwer nadenken over kijken naar een ander, welke blik je zelf hebt en de persoonlijke relatie tot het lichaam. Tillmans vangt een uiting van een homoseksueel verlangen in zijn fotografie. Voor bonajo staan vragen als ‘wat zijn grenzen’ en ‘wanneer wil je aangeraakt worden’ centraal. De combinatie van deze drie werken vormt een divers geheel wat aansluit bij de drie genoemde thema’s. Tot slot wordt in hoofdstuk drie de deelvraag “hoe kan het thema seksualiteit binnen het schoolvak CKV vorm krijgen en welke handvatten hebben docenten hierin nodig?” beantwoord. Kunst kan volgens pedagoog Gert Biesta (2017) en Gerard van Stralen (2012) bijdragen aan de persoonsvorming en hoe je je als mens tot de wereld om je heen verhoudt. Dit leerproces aan de hand van kunst is een onderdeel van het schoolvak CKV. Aan de hand van de eindtermen van het schoolvak wordt onderzocht waar seksuele vorming een plek kan krijgen in dit CKV-curriculum. Vervolgens wordt er een theoretisch

²² Margreet de Looze en Jenneke van Ditzhuijzen, “Op naar een sekspositieve toekomst! Waarom een positieve benadering van seksualiteit zo belangrijk is in het seksuele vormingsonderwijs,” *TvS* 46-1 (2022): 18.

²³ Cense, de Grauw en Vermeulen, “Gewoon het Taboe eraf halen,” 4-30.

²⁴ Louisa Allen, “Doing It Differently: Relinquishing the Disease and Pregnancy Prevention Focus in Sexuality Education,” *British Journal of Sociology of Education* 28, no. 5 (September, 2007): 578.

²⁵ “Syllabus Centraal Examen 2023, Biologie VWO,” 26-27.

²⁶ Ineke van der Vlugt, “Richtlijnen seksuele en relationele vorming. Visie, doelen en uitgangspunten,” Rutgers, 2016, 27. Gebaseerd op “Standards for Sexuality Education in Europe, A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists”, World Health Organisation, 2010.

²⁷ bonajo gebruikt de voornaamwoorden hen/hun en schrijft hun naam met kleine letters. Het verzoek van bonajo is dit te gebruiken, om deze reden is dit in deze masterthesis aangehouden. Meer informatie via: “Communication Guidelines,” Mondriaanfonds, bezocht op 27 maart 2023, <https://www.mondriaanfonds.nl/en/activities/venice-biennale/>.

kader opgesteld dat handvatten creëert voor docenten in het voortgezet onderwijs die willen lesgeven over seksualiteit aan de hand van kunst. Dit wordt gedaan op basis van onderzoeken van vakdidactici aan de Universiteit Utrecht Björn Wansink en Jaap Patist (2017), Expertisecentrum Seksualiteit Rutgers (2013) en Mirjam Walpot en Leonieke Boendermaaker's "Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?" (2018). Uiteindelijk biedt dit onderzoek een theoretisch kader om seksualiteit op een passende en verrijkende manier onderdeel te maken van het kunstonderwijs, bestaande uit uitgewerkte case studies die als voorbeelden dienen voor in een les en handvatten voor docenten.

Hoofdstuk 1

Kunst, Seks en Het Onderwijs

In dit hoofdstuk worden allereerst de termen seksualiteit, erotiek en pornografie gedefinieerd. In dit onderzoek draait het om seksualiteit, iets wat wezenlijk anders is dan erotiek en pornografie. In de kunstgeschiedenis wordt echter vaker gesproken van erotiek in de kunst, dan van seksualiteit in de kunst. Om een helder kader te creëren om seksualiteit in de kunst te onderzoeken, worden de termen erotiek en pornografie in paragraaf 1.1 uiteengezet. Vervolgens wordt in paragraaf 1.2 onderzocht hoe seksualiteit terugkomt in de hedendaagse kunst: alle onderdelen van seksualiteit – van geaardheid tot gender – komen aan bod. Vervolgens wordt in paragraaf 1.3 seksualiteit verbonden aan het onderwijs. Seksuele voorlichting is een vast onderdeel in het curriculum. Jongeren geven echter vaak aan dat de huidige seksuele voorlichting tekort schiet, waardoor de vraag naar een bredere seksuele vorming groter wordt. Hierin kan juist de kunst bijdragen aan seksuele vorming van jongeren doordat het reflecteert op de huidige tijdsgeest en bijbehorende dilemma's en het herkenbare vragen oproept.

1.1 Seksualiteit: meer dan seks, erotiek of pornografie

Seksualiteit is een thema wat ieder mens op enig punt in het leven bezig houdt. In dit onderzoek is het belangrijk een helder beeld te hebben van wat er valt onder dit begrip. In de Van Dale wordt het als volgt omschreven: “Seksualiteit: gevoelens en handelingen die te maken hebben met vrijen en met lichamelijke opwinding.”²⁸ Deze definitie van seksualiteit is echter vrij beperkt doordat het voornamelijk draait om seksuele gevoelens en handelingen. Het is een lichamelijke benadering van seksualiteit. Michel Foucault's perspectief op seksualiteit is dat het juist een historisch construct rondom machtsverhoudingen is, “het product van bepaalde

²⁸ “Betekenis Seksualiteit,” Van Dale, bezocht op 18 april 2023, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/seksualiteit#.ZD56inZBzb0>.

discoursen die gearticuleerd zijn rond een cluster van machtsverhoudingen”.²⁹ Hoewel machtsverhoudingen een belangrijk onderdeel zijn van het begrip van seksualiteit, geeft deze definitie nog weinig houvast in wat seksualiteit allemaal omvat. Ine Vanweesebeeck, emeritus hoogleraar seksuele ontwikkeling, diversiteit en gezondheid aan de Universiteit Utrecht, definieert seksualiteit als volgt: “Seksualiteit is een centraal aspect van het mens zijn, wat seksueel gedrag, genderidentiteit, seksuele voorkeur, erotiek en reproductie omvat.”³⁰ Omdat deze omschrijving van het begrip zowel seksuele handelingen, gender en geaardheden omvat is dit de meest volledige definitie die zal worden aangehouden in dit onderzoek.

Seksualiteit is dus een breed begrip, met als aanverwanten de erotiek en pornografie. Om het begrip seksualiteit te kaderen is een heldere omschrijving van de erotiek en pornografie nodig. Antonio Varone, schrijver over de erotiek, geeft een omschrijving van erotiek: “Erotiek is subtiele magie. Ze vormt een schimmig gebied tussen de geest en de zintuigen, een gebied waar emotie verward wordt met verleiding. Hoewel erotiek onlosmakelijk met seks is verbonden, is ze het tegenovergestelde van rauwe seksualiteit. Erotiek bezit een opvallende culturele en beschaafde dimensie; tot haar machtigste bondgenoten behoren het overschrijden van grenzen en het doorbreken van taboes.”³¹ Erotiek, vervolgt Rowan Pelling, draait net zo zeer om wat je niet weet of ziet, als wel. Het doet volgens Pelling een beroep op onze verbeeldingskracht. In tegenstelling tot de pornografie, wat ‘schaamteloos bewegend vlees’ is. De Belgische kunstfilosoof Hans Maes omschrijft de pornografie vervolgens als “seksuele representatie rijk in anatomische details. Waar erotische kunst berust op suggestiviteit en zich richt op de subjectiviteit van de persoon, objectiveert pornografie de persoon juist.”³² In tegenstelling tot pornografie is erotiek en kunst over seksualiteit dus vaak gelaagd en pornografie juist eendimensionaal.³³ Pornografie is dus hapklaar voor de kijker, bij erotiek worden er vragen opgeroepen en vindt er nog een denkproces plaatst bij de toeschouwer.

Seksualiteit is allesbehalve hapklaar: al helemaal niet voor jonge mensen die hun seksualiteit nog aan het onderzoeken zijn. Pornografie blijft in dit onderzoek dus

²⁹ Louisa Allen, “Doing It Differently: Relinquishing the Disease and Pregnancy Prevention Focus in Sexuality Education,” *British Journal of Sociology of Education* 28, no. 5 (September, 2007): 577.

³⁰ Vanweesebeeck, “Comprehensive Sexuality Education,” 1.

³¹ Rowan Pelling, *De Kunst van Erotiek* (Amsterdam: Spectrum, 2017), 9.

³² Hans Maes, “Erotic art,” *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2014): 12.

³³ Maes, “Erotic Art,” 14.

buiten beschouwing omdat het niet aanzet tot verdere reflectie op wat men zien en omdat het te expliciet is. Erotiek kan een onderdeel zijn van het bredere begrip van seksualiteit, zoals in de aangehouden definitie van Van Weesebeeck, maar laat thema's als gender en identiteit buiten beschouwing. Hiermee is erotiek een te beperkte term voor dit onderzoek.

1.2 Seksualiteit in de hedendaagse kunst

Seksualiteit is een thema wat ook in de kunstgeschiedenis veelvuldig terugkomt. Volgens Pablo Picasso zijn 'kunst en seks hetzelfde'. Pelling legt uit dat het verlangen om te scheppen zo krachtig kan zijn, dat het logisch lijkt dat de scheppingsdaad voor kunstenaars gelijkstaat aan seks.³⁴ Pelling stelde een boek samen met 170 kunstwerken die allemaal gaan over seks. Uit dit overzicht, dat rijkt van 470 voor Christus tot 2016, blijkt hoe zeer de kunst over seksualiteit en erotiek veranderlijk is.

In de kunst gaat het vaak over 'erotiek'. Voor Pelling draait seksualiteit om seksuele gevoelens en handelingen, maar is er bij erotiek ook ruimte voor de verbeelding.³⁵ In haar omschrijving wordt seksualiteit begrepen als seks, en vormt erotiek een breder begrip. Kunst over seksualiteit en erotische kunst zijn twee verschillende dingen. Erotische kunst is altijd onderdeel van kunst over seksualiteit vanwege het seksuele thema. Dit werkt echter niet andersom: lang niet alle kunst met een seksueel thema is erotisch.³⁶ Pelling's definitie van seksualiteit is echter zeer beperkt. Seksualiteit is, zoals van Weesebeeck schrijft, véél meer dan alleen seks. Binnen de kunstgeschiedenis wordt er meer geschreven over 'erotiek in de kunst' dan over 'seksualiteit in de kunst'. Hoewel de erotiek een onderdeel is, gaat het in dit onderzoek over het bredere begrip seksualiteit.

Over seksualiteit in de kunst is veel geschreven. De focus in deze literatuur ligt op de relatie tussen seksualiteit en kunst uit de periode van de jaren '60 tot '90 van de twintigste eeuw, onder andere in de publicaties van Rowan Pelling, Rachel Middleman, en Edward Lucie-Smith. "Een reis door de geschiedenis van erotische

³⁴ Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 9.

³⁵ Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 9.

³⁶ Maes, "Erotic art," 3.

kunst is ook een exposé van de voortdurende veranderende seksuele moraal en maatschappelijk geaccepteerde lustbeleving in al hun tragikomische verschijningsvormen”, schrijft Pelling.³⁷ “Naarmate we dichterbij de eenentwintigste eeuw komen, confronteert erotische kunst de toeschouwer in toenemende mate met zijn of haar verborgen seksuele fantasieën, en soms met de weerzin ertegen.”³⁸ Met de veranderende seksuele moraal verandert ook de manier waarop seksualiteit in de kunsten tot uitdrukking komt. De visuele schoonheid is volgens Pelling tot aan de twintigste eeuw het belangrijkste aspect van erotische kunst. Daarna, mede door de invloedrijke psychoanalist Sigmund Freud, is er meer aandacht voor de complexiteit en de meer duistere kant van de menselijke seksualiteit. Kunstenaars willen dan ook niet langer bepaalde gevoelens opwekken bij hun toeschouwers, maar onderzoeken hun eigen intieme angsten in hun kunst.³⁹ Voornamelijk vrouwelijke- en homoseksuele kunstenaars verwerken in de kunst de confrontatie met hun seksualiteit.⁴⁰ Vanaf de twintigste eeuw draait het dus niet enkel om schoonheid en verleiding, wat gezien kan worden als erotiek. Juist seksuele voorkeuren, verschillende geaardheden en de complexiteit van seks komen naar voren in de kunst wat aansluit bij het begrip van seksualiteit.

Ook kunsthistoricus Rachel Middleman’s beschrijving van erotische kunst heeft sterke raakvlakken met de seksualiteit. De kunstenaars in de jaren ’60 van de twintigste eeuw konden via erotische kunst de toeschouwer als een seksueel persoon aanspreken en het publiek meenemen in een discours over niet-normatieve genderconstructen en seksualiteit.⁴¹ Erotische kunst gemaakt door vrouwen bevraagt de heteroseksuele norm, omdat het gemaakt werd vanuit een vrouwelijk perspectief, het opperde andere ideeën over het visualiseren van seksualiteit en bracht aandacht naar de objectivering van de vrouw in de canonieke kunst. Middleman omschrijft hoe een binair idee van seks, gender en seksualiteit (man/vrouw, homo/hetero) ook de afgelopen decennia onder twijfel staan. Ze haalt bioloog Anna Fausto-Sterling aan die stelt dat het toeschrijven van een bepaald gender aan iemand een sociale keuze

³⁷ Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 9.

³⁸ Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 9.

³⁹ Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 10.

⁴⁰ Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 10.

⁴¹ Rachel Middleman, *Radical Eroticism: Women, Art and Sex In the 1960’s* (Oakland, California: University of California Press, 2018), 9.

is, waar de wetenschappelijke kennis mogelijk bij helpt, maar enkel ons geloof in gender definieert onze sekse.⁴²

Edward Lucie-Smith, schrijver over kunst en erotiek, schetst aan de hand van voorbeelden van kunstenaars en kunstwerken de thematiek van de homoseksualiteit in de kunst. Pablo Picasso wees ons op het voyeurisme, Allen Jones op fetisjen, Harry Holland op niets verhullend naakt, Jeff Koons op de dunne scheidslijn tussen pornografie en kunst, Marsden Hartley op homoseksuele liefde, Tom of Finland op het stereotype 'homoman', Robert Mapplethorpe zag de man als object en tot slot stipt David Pearce de sadomasochistische sekscultuur aan.⁴³ Seks is volgens Lucie-Smith altijd het wapen van de avant-garde geweest. Het trekt de aandacht en vecht tegen de bourgeois normen en waarden.⁴⁴ De opkomst van de openlijke homoseksuele kunst is vaak toegeschreven aan de AIDS epidemie,⁴⁵ en de lesbische kunst draait volgens Lucie-Smith minder om de seksualiteit maar ook om gender. Hiermee sluiten de lesbiennes zich aan bij het feministische debat dat een bredere blik op gelijkheden heeft.⁴⁶ Erotiek is zowel geliefd als gevreesd onder de feministen volgens Lucie-Smith. Aan de ene kant wordt er een 'vrouwelijke erotiek' in de kunst ontwikkeld, als tegenhanger van de onderdrukte vrouwelijke seksualiteit. Aan de andere kant worden erotische kunstwerken vaak gezien als een uitnodiging tot voyeurisme, wat gezien wordt als een aanval op de vrouw.⁴⁷

Kortom, de kunst reflecteert al sinds de jaren zestig niet-normatieve ideeën over seksuele voorkeur en genderidentiteit. Daarnaast reflecteert de kunst op seksuele fantasieën, angsten en het voyeurisme. In de hedendaagse kunst spelen seksualiteit en gender nog steeds een grote rol, stelt Amelia Jones.

Jones, kunsthistoricus en feministisch curator, momenteel als professor verbonden aan Roski School of Art and Design aan de University of Southern California, stelde de bundel *Sexuality* samen. Dit is het meest recente kunsthistorische boek over seksualiteit en het richt zicht op kunst en theorie uit de laatste zestig jaar. Het boek is een verzameling essays en interviews daterend van 1934 tot 2012. De essays zijn geschreven door kunstenaars, filosofen, curatoren en wetenschappers uit Europa en (Zuid-)Amerika, zoals Jonathan Katz' *Art and the*

⁴² Middleman, *Radical Eroticism*, 27.

⁴³ Edward Lucie-Smith, *Race, Sex and Gender in Contemporary Art* (New York, Harry N. Abrams, 1994), 94-139.

⁴⁴ Lucie-Smith, 95.

⁴⁵ Lucie-Smith, 103-104.

⁴⁶ Lucie-Smith, 141,

⁴⁷ Lucie-Smith, 146-47.

Sexual Revolution (2010) en Judy Chicago en Miriam Shapiro *Female Imagery* (1973).

Jones stelt dat ideeën over seksuele- en genderidentificatie en verlangens centraal staan in hoe kunst wordt gemaakt, verkocht, tentoongesteld, besproken, gewaardeerd, verzameld, gehistoriseerd en betekenis wordt gegeven in onze cultuur.⁴⁸ De door Jones gekozen essays zijn voornamelijk geschreven vanaf de jaren zestig omdat seksualiteit dan een belangrijke drijfveer en kader vormt om de kunstpraktijk te begrijpen.⁴⁹ De seksuele revolutie ging hand in hand met verschillende bewegingen voor gelijke rechten vanuit het feminisme, dit droeg bij aan een kunstwereld waarin seksuele identiteit en gender kernpunten worden in het hedendaags kunstdiscours.

Jones benoemt twee theoretische kaders binnen seksualiteit in de kunst: het freudiaanse perspectief en dat van de feministische- en queer kritiek. Binnen het freudiaanse kader wordt seksualiteit gezien als bijdragend aan, motiverend en informerend voor zowel het maken van kunst als de manieren waarop kunst wordt getoond, bekeken en beoordeeld. Seksueel verlangen is dus een drijvende kracht achter artistieke creatie. Feministische en queer kritieken vanaf de jaren '70 onderzoeken hoe seksualiteit gekoppeld is aan sociale, culturele en economische macht. Hiermee wordt de manier waarop kunst meespeelt in ruil- en waardesystemen geïdentificeerd.⁵⁰ Hierin weerspiegelt Foucault's idee van seksualiteit als construct van machtsverhoudingen.

Omdat seksualiteit ook over seksuele geaardheden gaat, is het belangrijk om te onderzoeken hoe niet-normatieve ideeën over gender en seksualiteit samenhangen met de hedendaagse kunst. Catherine Lord en Richard Meyer omschrijven hoe de 'queer kunstwereld' zich ontwikkelde rond de eeuwwisseling naar de eenentwintigste eeuw. De kunstwereld vormt vanaf het jaar 2000 een complexe dialoog tussen de bevestiging van het anders-zijn en het afwijzen van op identiteit gebaseerde categorieën.⁵¹ Terwijl de ene kunstenaar een label als 'homo' of 'queer' niet wil gebruiken, wil de ander deze labels juist uitdragen en onderzoeken. Vanaf de jaren 2010 wordt het vocabulaire binnen de kunst over seksualiteit uitgebreid door de groeiende zichtbaarheid van transgender en gender-non-conforming personen. Dit

⁴⁸ Jones, *Sexuality*, 13.

⁴⁹ Jones, *Sexuality*, 13.

⁵⁰ Jones, *Sexuality*, 13.

⁵¹ Catherine Lord, Richard Meyer, *Art & Queer Culture* (Londen: Phaidon, 2013), 187.

komt zowel in de massamedia als in de beeldende kunst tot uiting. Daarnaast vervagen of vermengen de verschillende kunstdisciplines steeds meer binnen een kunstwerk. Lord en Meyer schrijven dat de queer kunstenaars na 2010 opvallend vaak multidisciplinaire werken in combinaties van beeldende kunst, muziek, film, video en performance.⁵²

Seksualiteit komt dus in al haar aspecten naar voren in de hedendaagse kunst: de heteroseksuele norm wordt aan de kaak gesteld, er zijn bredere ideeën over genderidentiteit die tot uiting komen in de kunst, seksuele voorkeuren worden bewust wel of geen onderdeel van de kunst en seksualiteit als machtsverhouding komt ook in de hedendaagse kunst terug. De hedendaagse kunst reflecteert hiermee op belangrijke thema's binnen de seksualiteit. Hiermee zijn deze kunstwerken niet enkel relevant voor de kunstliefhebber of museumbezoeker, maar dienen zij ook een ander publiek te bereiken: de middelbare scholier.

1.3 Seksualiteit in het onderwijs

“Naast de nodige informatie over zwangerschappen en seksueel overdraagbare aandoeningen, is voor een gezonde beleving van seksualiteit belangrijk om ook thema's zoals seksueel plezier en het ontwikkelen van een positief zelfbeeld op de kaart te zetten. Alleen de risico's noemen is een vorm van symptoombestrijding waar niemand uiteindelijk beter van wordt.” – Belle Barbé⁵³

Seksualiteit, als onderdeel van seksuele opvoeding, is niet meer enkel de taak van ouders.⁵⁴ Doordat jongeren veel over seksualiteit meekrijgen via sociale media is het des te belangrijker een maatschappelijk thema als deze ook binnen het onderwijs te behandelen.⁵⁵ Sinds 2012 zijn Nederlandse middelbare scholen verplicht om aandacht te besteden aan seksualiteit en diversiteit, maar dit geldt nog niet voor in

⁵² Lord, Meyer, *Art & Queer culture*, 249.

⁵³ Barbé, “Kunstenaar, doe iets/meer met seks.”

⁵⁴ Walpot en Boendermaaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?”, 37.

⁵⁵ Walpot en Boendermaaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?”, 3.

de bovenbouw.⁵⁶ Elke school is vrij om hier een eigen invulling aan te geven, maar uit onderzoek van Inspectie Onderwijs blijkt dat het aanbod te willekeurig en docentafhankelijk is. Bovendien is er geen doorlopende leerlijn rondom seksuele vorming. Jongeren worden steeds later seksueel actief, daarom is het volgens Margreet de Looze en Jenneke van Ditzhuijzen dan ook aan te raden juist in de bovenbouw aan seksuele vorming te doen.⁵⁷

Nederlandse jongeren krijgen seksuele voorlichting over onder andere de risico's van seks. De positieve kanten, zoals het plezier, consent, en diversiteit zijn onderbelicht, stellen De Looze en Van Ditzhuijzen. Jongeren zijn dan ook ontevreden over hun seksuele vorming en willen juist over de bovengenoemde thema's meer leren.⁵⁸ Doelen van seksuele vorming worden door Looze en Ditzhuijzen beschreven als "het bespreekbaar maken van genot en grenzen, het versterken van de eigen regie, en het tegengaan van ongelijkheid tussen seksuele partners."⁵⁹

Louisa Allen, professor 'Critical Studies in Education' en onderzoeker seksuele educatie, stelt dat wat men verstaat onder seksualiteit veranderlijk is door de geschiedenis. Scholen dragen bij aan het ontwikkelen van dit discours als "instanties voor culturele reproductie". Risico-gerichte seksuele voorlichting creëert een discours waarin leerlingen beschermd worden tegen de risico's van seks, hierin is het vervolgens niet passend om onderwerpen als seksueel plezier, verlangen en genot te bespreken. Deze laatste onderwerpen zouden risico-verhogend zijn waardoor het gemakkelijker is voor scholen om het bij risico-vermijdende voorlichting te houden.⁶⁰ Juist hoe het subject, in dit geval een jongere, zich verhoudt tot risicovolle praktijken wat seks kán zijn, is ook een onderdeel van seksualiteit.

Het is dus tijd om het onderwijs niet enkel te richten op seksuele voorlichting, maar ook ruimte te bieden aan seksuele vorming. De huidige seksuele voorlichting doet momenteel geen recht aan de brede definitie van seksualiteit. Seksuele vorming, zoals omschreven door De Looze en van Ditszhuijzen, sluit beter aan bij de behoefte van jongeren in wat zij willen leren over seksualiteit. Expertisecentrum Rutgers onderzocht in samenwerking met zeventien co-onderzoekers van 15 tot 18

⁵⁶ "Manifest Seksuele Vorming," Rutgers, 3.

⁵⁷ De Looze en Van Ditzhuijzen, "Op naar een sekspositieve toekomst!" 18.

⁵⁸ De Looze en Van Ditzhuijzen, "Op naar een sekspositieve toekomst!" 17-18.

⁵⁹ De Looze en Van Ditzhuijzen, "Op naar een sekspositieve toekomst!" 18.

⁶⁰ Allen, "Doing It Differently," 578.

jaar oud wat leerlingen willen van seksuele vorming. Leerlingen willen vooral open kunnen praten over seksualiteit: “Het is belangrijk om daarover te praten, dat het helemaal niet gek is. Sowieso dat seks niet gek is. Ook relaties zijn belangrijk om over te praten. Gewoon het taboe eraf halen.” Daarnaast is er een vraag naar seksuele vorming gedurende hun schoonperiode, van brugklas tot eindexamenjaar. Leerlingen willen verschillende onderwerpen bespreken zoals seksuele identiteit, grenzen en genderdiversiteit. De docent moet een veilige sfeer kunnen creëren en de leerlingen serieus nemen. Tot slot geven de leerlingen aan dat ze gevarieerde lessen willen over seksualiteit, niet enkel theorie.⁶¹ Wat betreft de inhoud komt sterk naar voren dat de diversiteit in seksualiteit meer aandacht moet krijgen en dat leerlingen willen leren over relaties “een relatie tussen twee personen, man en vrouw... vrouw en vrouw of man en man, maakt in principe niet uit. Vooral, hoe een relatie werkt.”⁶² Kathleen Quinlivan, onderwijskundige en onderzoeker op het gebied van seksuele educatie, stelt dat een inclusief beleid in seksuele vorming leerlingen die buiten de hetero- en gendernormatieve culturen op school vallen kan beschermen tegen uitsluiting. Hoe diverser de seksuele vorming, hoe minder homofobie en transfobie binnen de school.⁶³ De behoefte van de leerling wat betreft seksuele vorming sluit dus veel beter aan bij de in dit onderzoek gebruikte definitie van seksualiteit, dan bij de huidige seksuele voorlichting in het voortgezet onderwijs.

Het is zeer belangrijk om binnen seksuele vorming aan te sluiten bij de seksuele ontwikkeling en belevingswereld van jongeren. Uit onderzoek van de World Health Organisation is de ‘matrix seksuele en relationele vorming’ samengesteld in 2016. Deze matrix geeft aan welke onderwerpen geschikt zijn voor welke leeftijd. Leerlingen in de categorie havo-vwo bovenbouw (leeftijd 15-18 jaar oud) kunnen bezig zijn met experimenteren, ontdekken en bewust worden. De hoofdthema’s uit deze matrix worden door het expertisecentrum seksualiteit Rutgers vertaald naar: lichamelijke veranderingen, vruchtbaarheid, de betekenis van seks, emoties, stereotypering, de medische kant van seksualiteit, seksuele rechten en seksueel gedrag in de samenleving. De te ontwikkelen vaardigheden die passen bij deze leeftijdsgroep zijn: onderscheid maken tussen beelden in de media en de realiteit, gelijke communicatie, bewuste keuzes maken, omgaan met emoties, tegenwicht

⁶¹ Cense, “Gewoon het Taboe eraf halen,” 4-5.

⁶² Cense, “Gewoon het Taboe eraf halen,” 30.

⁶³ Kathleen Quinlivan, *Exploring contemporary issues in sexuality education with Young People* (Christchurch: The Palgrave Macmillan, 2018), 15.

kunnen bieden bij seksuele intimidatie en tot slot het ontwikkelen van persoonlijke seksuele normen en waarden.⁶⁴

Het SLO, expertisecentrum voor het curriculum van het Nederlandse onderwijs, heeft ook een advies uitgebracht over het behandelen van het thema ‘relaties en seksualiteit’. Het thema wordt opgedeeld in vier kernen, namelijk ‘lichamelijke ontwikkeling en het zelfbeeld’, ‘intieme relaties’, ‘voortplanting, gezinsvorming en anticonceptie’ en ‘seksualiteit’. Het thema ‘voortplanting, gezinsvorming en anticonceptie’ valt binnen de kerndoelen van het schoolvak Biologie, en wordt daarom niet opgenomen in dit onderzoek omdat het meer gaat over seksuele voorlichting dan seksuele vorming.⁶⁵ In onderstaande tabel (1) zijn de onderwerpen van het WHO, de bijbehorende vaardigheden en de thema’s van het SLO aan elkaar verbonden.

Thema SLO	Onderwerpen WHO	Vaardigheden WHO
Lichamelijke ontwikkeling & zelfbeeld	<ul style="list-style-type: none"> • Lichamelijke veranderingen • Vruchtbaarheid • Stereotyperingen/ verwachtingen • De medische kant van seksualiteit 	<ul style="list-style-type: none"> • Onderscheid tussen beelden uit de media en de realiteit
Intieme Relaties	<ul style="list-style-type: none"> • Emoties 	<ul style="list-style-type: none"> • Gelijkwaardige communicatie • Omgaan met emoties
Seksualiteit	<ul style="list-style-type: none"> • De betekenis van seks • De rechten van seks • Gedrag in de samenleving 	<ul style="list-style-type: none"> • Bewuste keuzes maken • Tegenwicht bieden bij seksuele intimidatie • Persoonlijke seksuele normen en waarden ontwikkelen

Tabel 1

Het Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschap gaf de Radboud Universiteit Nijmegen de opdracht om te onderzoeken hoe moeilijk het nu is om maatschappelijke thema’s in de klas te behandelen.⁶⁶ In het onderzoek uit 2015 wordt ‘seksuele diversiteit’ als een van de acht thema’s onderzocht binnen de lessen geschiedenis en maatschappijleer in het voortgezet onderwijs. 22% van de geschiedenis docenten en 4% van de maatschappijleer docenten geven aan dit

⁶⁴ Van der Vlugt, “Richtlijnen seksuele en relationele vorming,” 27.

⁶⁵ Syllabus biologie vwo, versie 2, 2023, via examenblad.nl pagina 26-27.

⁶⁶ Rob Sijbers, Sanne Elfering, Marcel Lubbers, Peer Scheepers, Maarten Wolbers. “Maatschappelijke thema’s in de klas. Hoe moeilijk is dat?” Radboud Universiteit Nijmegen, 2015.

onderwerp nooit te behandelen in de les. Terwijl 61% aangeeft 'seksuele diversiteit' een gemakkelijk te bespreken onderwerp te vinden.⁶⁷ 90% van de docenten geeft aan dat seksuele diversiteit voor de leerlingen een lastig onderwerp is, daarmee scoort het het hoogste van de acht onderzochte thema's. Factoren die hierin een rol spelen zijn het hebben van voldoende kennis van een onderwerp, ruimdenkend zijn, dat een onderwerp woede oproept of het onderwerp thuis taboe is.⁶⁸ Hoewel docenten geschiedenis en maatschappijleer aangeven het geen moeilijk onderwerp te vinden, wordt het lang niet altijd behandeld in de les. In hoeverre hoort dit onderwerp bij deze vakken thuis? In het onderzoek *Lesgeven over Seksualiteit* van Mirjam Walpot en Leonieke Boendermaker wordt geadviseerd het thema 'relaties en seksualiteit' interdisciplinair aan te pakken, "bijvoorbeeld door aansluiting te vinden bij de vakken biologie en maatschappijleer". De kunstvakken blijven echter nog altijd buiten beschouwing. Dit is een gemiste kans, want juist in de kunstvakken is er ruimte om te reflecteren op culturele uitingen, wat dit zegt over de wereld waarin het kunstwerk is gemaakt en wat dit zegt over jou als toeschouwer.

Kate Fisher, Jen Grove en Rebecca Langlands zagen ook het belang van de inzet van objecten voor een betere seksuele vorming en ontwikkelden een methode om seksualiteit te bespreken in het klaslokaal aan de hand van historische (seksuele) objecten. Hun onderzoek 'Sex and History Project', aan de universiteit van Exeter, werd uitgevoerd in samenwerking met historici, seksuele voorlichters en de museumsector in het Verenigd Koninkrijk. In het onderzoek werden historische objecten ingezet die iets seksueels verbeeldde waaruit een methode werd ontwikkeld om gesprekken met jongeren te voeren over seks en seksualiteit die bijdragen aan de seksuele vorming. Het onderzoek is voornamelijk gericht op jongeren tussen de 14 en 18 jaar, dus de bovenbouwleeftijd van de middelbare school. In het Verenigd Koninkrijk heeft dit als basis geleid tot verschillende seksuele voorlichtingsprogramma's voor leerlingen van deze leeftijd.⁶⁹ In het Verenigd Koninkrijk is educatie over seksualiteit en relaties niet verplicht. Seksuele voorlichting over de biologische reproductie, seksuele overdraagbare aandoeningen en HIV/AIDS is wel verplicht. Engelse docenten zijn weinig of niet opgeleid tot het geven van seksuele voorlichting/vorming en veel docenten geven aan deze lessen over

⁶⁷ Sijbers et.al, 25-26.

⁶⁸ Sijbers et.al, 30-31.

⁶⁹ Fisher, Grove, Langlands, "Sex and History: Talking Sex with Object from the Past," in *The Palgrave Handbook of Sexuality Education*, ed. L. Allen, M.L. Rasmussen, (Londen, Springer Nature: 2017), 29-30.

seksualiteit spannend te vinden om te geven.⁷⁰ Hoewel Nederlandse docenten aangeven dat eerder de leerlingen dan zij zelf 'seksualiteit' een lastig onderwerp vinden, komt het nog weinig aan bod blijkt uit eerder genoemd onderzoek van de Radboud Universiteit Nijmegen. De situatie in Engeland is hiermee vergelijkbaar als in Nederland, waardoor het relevant is deze methode in een Nederlandse context te onderzoeken.

In het *Sex and History* project wordt uitgegaan van historische objecten die te maken hebben met seksualiteit. In de methode van Fisher, Grove en Langlands wordt er klassikaal gekeken naar historische objecten en geeft de docent langzaam meer informatie om het gesprek te blijven voeren.⁷¹ Een voorbeeld van een object uit het onderzoek is een metalen kuisheidsgordel (afbeelding 1) of een uit China afkomstig ivoren beeldje uit de negentiende eeuw (afbeelding 2). In dit beeldje zijn twee figuren te zien, deels ontbloot want er is een geslachtsdeel zichtbaar, die elkaar innig omhelzen.⁷² Deze objecten bleken een goede basis voor open, levendige, respectvolle en belangrijke gesprekken over onderwerpen die zowel voor docenten als jongeren belangrijk zijn.⁷³ Thema's die aan bod komen zijn: consent, eigenaarschap en controle; seksuele voorkeur, relaties, lichaamsbeeld, gender, en seksuele uitdrukking; tot slot roepen de werken een discussie op over of iets 'erotiek', 'pornografie' of 'kunst' is.⁷⁴ Door de culturele waarde van deze objecten worden de gesprekken over deze thema's uit de taboesfeer gehaald: "Our work has shown that these artefacts, precisely because they are valued as 'artistic,' heritage, or cultural specimens which have been collected and stored within institutional establishments such as museums, offer a challenge to the notion that sex and discussion of it should be viewed as something inherently offensive, inappropriate, or in need of being censored."⁷⁵

⁷⁰ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 35-37.

⁷¹ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 37.

⁷² Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 38-39.

⁷³ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 31.

⁷⁴ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 38-40.

⁷⁵ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 34.

Afbeelding 1 Metalen Kuisheidsgordel

Afbeelding 2 Chinees Ivoren Beeldje: omhelzend koppel

Historische objecten gebruiken in seksuele educatie is een *distancing technique*, een techniek die zorgt voor een bepaalde afstand en veiligheid wat erkent wordt als waardevolle techniek in een klassengesprek.⁷⁶ De voordelen zijn dat leerlingen zelf bepalen hoeveel ze willen delen, er weinig aandacht uitgaat naar persoonlijke situaties en er hierdoor minder schaamte omheen hangt. Jongeren kunnen een verband leggen tussen historische culturen en houdingen ten opzichte van seksualiteit en hun eigen hedendaagse ideeën. Jongeren durven na een sessie ook thuis opener over seks te praten met ouders, waardoor het project ook buiten het klaslokaal effect heeft.⁷⁷ Emotionele en sociale onderwerpen die soms omstreden zijn in een klassikale setting komen door deze theorie beter naar voren zoals relaties, macht, gender, genot, identiteit en groepsdruk. Juist deze onderwerpen markeren het verschil tussen 'seksuele voorlichting' en 'seksuele vorming' doordat het over een breed scala aan onderwerpen gaat.⁷⁸ Het project stimuleert kritisch denken wat jongeren helpt een breder beeld van seksualiteit te ontwikkelen dan enkel wat zij ervaren via leeftijdsgenoten en de media.⁷⁹

Het resultaat uit het onderzoek is een overzicht van vijf aspecten waaraan een historisch object moet voldoen wil het goed werken binnen seksuele vormingslessen. De vijf punten waaraan een object moet voldoen zijn dat het object visueel stimulerend moet zijn, er enige historische onduidelijkheid is over de betekenis of

⁷⁶ Simon Blake, *Sex and Relationships Education: A Step-by-Step Guide for Teachers* (Abingdon: David Fulton Publishers, 2013), 38, 85.

⁷⁷ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 32-33.

⁷⁸ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 49.

⁷⁹ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 33.

doel, dat het een culturele 'andersheid' benadrukt of een nieuw perspectief belicht, het creëert een afstand door de historische status en het benadrukt dat seks al lange tijd een heel normaal onderdeel is van het mens-zijn.⁸⁰

1.4 Historische objecten versus kunstwerken

Uit het onderzoek van Fisher, Grove en Langlands blijkt hoe de inzet van historische objecten kan bijdragen aan de seksuele vorming van jongeren. Maar deze historische objecten komen uit totaal andere tijdperken dan waarin jongeren zich nu bevinden. Het risico met historische objecten van eeuwen geleden is dat het te veel afstand creëert tot het onderwerp om de leerlingen te laten reflecteren op alle aspecten van de brede definitie van seksualiteit. Bovendien zijn het soms meer gebruiksvoorwerpen, zoals de kuisheidsgordel, dan reflecties op de huidige tijdsgeest, iemands binnenwereld of visies op het leven zoals een kunstwerk dat kan zijn.

In plaats van naar historische objecten te kijken, kan juist de hedendaagse kunst inspringen in de seksuele vormingslessen binnen het onderwijs. Kunstobjecten scheppen, net als historische objecten, ook een afstand tussen de leerling en het onderwerp wat ruimte biedt voor een gesprek over zowel de kunst als seksualiteit, stelt ook Belle Barbé.⁸¹ Hedendaagse kunst raakt aan alle vragen, dilemma's en nieuwe uitdagingen die jongeren hebben rondom seksualiteit. Seksualiteit komt uiteraard ook in eeuwenoude kunst terug, maar zal een minder brede opvatting van dit begrip uitdragen. Juist de hedendaagse kunst, zoals Jones al stelde, reflecteert op de hedendaagse kwesties binnen seksualiteit. Voorbeelden hiervan zijn thema's als genderidentiteit, seksuele geaardheid, de invloed van sociale media op het zelfbeeld en het uitdragen van seksualiteit.

Hedendaagse kunst wordt net als de historische objecten in musea getoond, het laat zien waar kunstenaars nu mee bezig zijn en daarmee roept het meer herkenning op voor kwesties in de hedendaagse seksualiteit. De hedendaagse kunst brengt de kijker ook tot een divers scala aan kunstenaars die als rondmodel kunnen

⁸⁰ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 31.

⁸¹ Barbé, "kunstenaar, doe iets/meer met seks."

dienen, denk aan de Nederlandse melanie bonajo die zich identificeert als non-binair en daarmee ook een bredere blik op gender representeert. Deze diversiteit is sterk aanwezig in de hedendaagse kunst en dit helpt de toeschouwer om zich in een ander te verplaatsen, stelt professor kunsteducatie Wanda B. Knight: “Het beeld of object reflecteert het perspectief van de kunstenaar of de persoon die het heeft gemaakt. Wanneer je de verschillende perspectieven in acht neemt, onderzoek je culturele-, sociale-, gender- en economische perspectieven die de kunstwerken belichamen.”⁸² De diverse kunst helpt volgens Knight om voorbij stereotypes te denken en controversiële onderwerpen – ras, klasse, gender – te bespreken.⁸³ Hoewel stereotypes rondom man-vrouw beelden ook onderzocht kunnen worden aan de hand van klassieke sculpturen zal dit niet de diversiteit en gelaagdheid krijgen als een hedendaags kunstwerk over gender kan bereiken.

Daarnaast heeft kunst een zeer sterke vormende kracht. Gert Biesta schrijft veel over de vormende werking van kunst. Volgens hem brengt kunst mensen in dialoog met de wereld en helpt het ons om te ontdekken hoe je als mens in deze wereld kan bestaan.⁸⁴ Om een eigen positie in de wereld te vinden is het essentieel dat er inzicht komt in de ander: hoe verhoudt de mens zich tot elkaar. Door kunstwerken gemaakt door een diverse groep kunstenaars te analyseren wordt er een mogelijkheid gecreëerd voor de kijker om zich te verplaatsen in een ander.

Juist de hedendaagse kunst kan jongeren op weg helpen in hun seksuele vorming. In hoofdstuk twee wordt aan de hand van kunstwerken van Jenna Gribbon, Wolfgang Tillmans en melanie bonajo uiteengezet hoe deze kunstwerken aansluiten bij de leerdoelen rondom seksuele vorming en de *distancing technique* van Fisher, Grove en Langlands.

⁸² Wanda B. Knight, “Using Contemporary Art to Challenge Cultural Values, Beliefs and Assumptions,” *Art Education* 59 no.4 (juli 2006): 42.

⁸³ Knight, “Using Contemporary Art,” 43-44.

⁸⁴ Gert Biesta, *Door Kunst Onderwezen Willen Worden* (Arnhem: Artez Press, 2022), 121.

Hoofdstuk 2

kijken, leven, voelen – seksualiteit in de hedendaagse kunst

In dit hoofdstuk worden drie kunstwerken - *Small Crack* van Jenna Gribbon (2021), *The Cock* van Wolfgang Tillmans (2003) en *When The Body Says Yes* van melanie bonajo (2022) - geanalyseerd en wordt er gemotiveerd waarom juist deze kunstwerken zo geschikt zijn voor seksuele vormingslessen.

Allereerst wordt de selectie voor deze drie kunstwerken onderbouwd aan de hand van een theoretisch kader over seksuele educatie. De kunstwerken sluiten hierdoor aan bij de drie belangrijkste thema's die landelijk zijn voorgeschreven en bij de fase in de seksuele ontwikkeling van de bovenbouw leerling. Vervolgens wordt in elke paragraaf een kunstwerk onderzocht aan de hand van de theorie van Fisher, Grove en Langlands. Dit houdt in dat er per kunstwerk wordt gekeken naar of het kunstwerk visueel stimulerend is, een discussie op roept, benadrukt dat seksualiteit normaal is, inzicht geeft in een andere cultuur of perspectief en een afstand creëert.⁸⁵

In tegenstelling tot de historische objecten gebruikt door Fisher, Grove en Langlands zijn deze kunstwerken, of kunstobjecten, gemaakt in de tijd waarin de huidige jeugd leeft en in opgroeit. Deze objecten hebben niet de status van een historisch object, zoals beschreven als één van de vijf voorwaarden voor een goed object voor seksuele voorlichting,⁸⁶ maar wel de status van een hedendaags kunstobject. Een kunstwerk dat door een maker is gemaakt, reflecteert op diens binnenwereld of juist buitenwereld. Het wordt soms door galeries of musea aangekocht en getoond. Het is een object waarvoor sommige mensen de wereld over reizen om het in het echt te kunnen zien. Een object wat inspireert, vragen oproept, emoties uitlokt, herkenning of vervreemding brengt. Het kan inzicht geven in andere perspectieven en nieuwe verhalen vertellen. Tot slot is een kunstwerk een object wat gemaakt is met als doel gezien te worden. Deze kunst-status zorgt dus, net als de historisch status die Fisher, Grove en Langlands eisen, ook voor een

⁸⁵Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 31.

⁸⁶ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 31.

zekere afstand tussen de leerlingen en het gesprek over seksualiteit omdat het kan gaan over het kunstwerk en niet over de leerling zelf.

De hedendaagse kunst vormt hiermee een goede inspiratiebron: aan de hand van deze objecten kan de seksuele vorming van jongeren een nieuwe impuls krijgen. In onderstaande paragrafen zal aan de hand van drie voorbeelden worden betoogd hoe deze kunstwerken aan de hand van de vijf argumenten uit het onderzoek kunnen bijdragen aan deze seksuele vorming.

2.1 Kaders voor het kiezen van kunstwerken

De drie kunstwerken in dit hoofdstuk zijn geselecteerd omdat ze reflecteren op de door het SLO geselecteerde thema's: lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld, intieme relaties en seksualiteit. De combinatie van kunstwerken geeft een breed beeld van alle mogelijkheden van het begrip seksualiteit. Gribbon belicht identiteit en reflecteert op onze blik op de ander en op onszelf. Tillmans toont homoseksualiteit en queerliefde in zijn fotografie. bonajo brengt een wijder perspectief door in te gaan op ideeën over aanraking, consent en verbinding. De combinatie van deze kunstwerken toont aan dat seksualiteit niet enkel om een seksuele handeling draait, maar dat het een breder begrip is bestaande uit identiteit, voorkeuren en grenzen. Juist deze bredere interpretatie van seksualiteit draagt bij aan seksuele vorming, mede doordat dit leerlingen de kans geeft om voorbeelden te onderzoeken en thema's uit te diepen die zij wellicht niet eerder aan het begrip seksualiteit hebben gekoppeld.

De keuze voor kunstwerken is gebaseerd op een aantal onderdelen. Allereerst sluiten de kunstwerken aan bij de seksuele ontwikkeling van de leerlingen die op school met het kunstwerk aan de slag gaan. Het theoretisch kader voor de selectie van kunstwerken bestaat uit de 'Matrix seksuele en relationele vorming' samengesteld door de World Health Organisation. Daarnaast sluiten de kunstwerken aan bij de drie thema's vanuit het SLO over relaties en seksualiteit. Ook representeren deze kunstwerken de diversiteit van seksualiteit in zowel de inhoud als de kunstenaars zelf. Er is gekozen voor een selectie die deze diversiteit benadrukt, iets wat jongeren aangeven te missen in hun seksuele vorming op school.⁸⁷ Tot slot

⁸⁷ Cense, de Grauw en Vermeulen, "Gewoon het Taboe eraf halen," 25-26.

krijgen deze kunstwerken uiteindelijk een plek binnen het CKV-curriculum, dit wordt uitgewerkt in het derde hoofdstuk, dus moet de selectie ook aansluiten bij de doelen en dimensies van het schoolvak. Een van de meest geliefde dimensies van het schoolvak CKV 'feit en fictie' wordt gebruikt om zo goed mogelijk aan te sluiten bij de belevingswereld van de leerlingen. De gekozen kunstwerken behoren ook tot verschillende kunstdisciplines zodat dit bijdraagt aan het verbreden van de blik op kunst en cultuur binnen Domein B en C van CKV.⁸⁸ In onderstaande tabel zijn de thema's, onderwerpen en vaardigheden overzichtelijk aan de kunstwerken gekoppeld (tabel 2).

Er zijn daarbij ook kunstwerken die buiten dit kader vallen. Bijvoorbeeld omdat het werk te expliciet seksueel is of niet past bij de seksuele ontwikkeling van de leerlingen. Eén voorbeeld daarvan is *Man in Polyester Suit* van Robert Mapplethorpe uit 1980 (afbeelding 3). Dit kunstwerk is te expliciet om in een klas te bespreken. Het kan grensoverschrijdend zijn voor leerlingen om dit beeld plotseling voorgeschoteld te krijgen.⁸⁹ *Sex Painting #3* van Betty Tompkins (afbeelding 4) is vanwege een andere reden ongeschikt. Hoewel de titel doet vermoeden een spannend kunstwerk te tonen, is het zodanig abstract dat het weinig prikkelend is voor de gemiddelde leerling. De kunstwerken moeten wel vragen oproepen, onderwerpen aanstippen en de leerlingen laten associëren binnen een seksuele vormingsles. Tussen té expliciet en té abstract zit echter een enorm corpus aan kunstwerken waar docenten uit kunnen kiezen. Drie van deze opties worden in de komende paragrafen geanalyseerd.

⁸⁸ SLO, advies examenprogramma CKV havo en vwo, 2014, 11.

⁸⁹ Als docent kan je uiteraard zelf het beste inschatten welke kunstwerken wel en niet aansluiten bij jouw klas. Het is echter belangrijk om binnen seksuele vorming ook aandacht te hebben voor het consent van de leerling binnen de les: wil de leerling dit kunstwerk zien en heeft het deze keuze. Bij het behandelen van werk van Robert Mapplethorpe zou het kunstwerk bijvoorbeeld eerst beschreven worden waarna leerlingen zelf mogen aangeven of ze het willen zien of niet.

Afbeelding 3 Robert Mapplethorpe, *Man in Polyester Suit*, 1981. © Robert Mapplethorpe Foundation.

Afbeelding 4 Betty Tompkins, *Sex Painting #3*, 2013, 91,44 x 91,44 cm. © Betty Tompkins.

Thema SLO	Onderwerpen WHO	Vaardigheden WHO	CKV dimensie	Kunstwerk
Lichamelijke ontwikkeling & zelfbeeld	<ul style="list-style-type: none"> Lichamelijke veranderingen Vruchtbaarheid Stereotyperingen / verwachtingen De medische kant van seksualiteit 	<ul style="list-style-type: none"> Onderscheid tussen beelden uit de media en de realiteit 	Feit & Fictie	Jenna Gribbon, <i>Small Crack</i> , 2021.
Intieme Relaties	<ul style="list-style-type: none"> Emoties 	<ul style="list-style-type: none"> Gelijkwaardige communicatie Omgaan met emoties 	Feit & fictie	Wolfgang Tillmans, 'The Cock', 2002.
Seksualiteit	<ul style="list-style-type: none"> De betekenis van seks De rechten van seks Gedrag in de samenleving 	<ul style="list-style-type: none"> Bewuste keuzes maken Tegenwicht bieden bij seksuele intimidatie Persoonlijke seksuele normen en waarden ontwikkelen 	Feit & fictie	Melanie Bonajo, <i>When the Body Says Yes</i> , 2022.

Tabel 2

2.2 Looking at the looking⁹⁰

“I really enjoyed making very sexually explicit paintings very tiny because I liked the idea that the viewer would have to get extremely close to them. In a room where someone is viewing the painting, they can't look at the painting without owning the act of looking. (...), which is how I think it should be if you're going to look at something—that you're going to own your looking.” – Jenna Gribbon⁹¹

Afbeelding 5 Jenna Gribbon, *Small Crack*, 2021. Olieverf op linnen. 25.4 x 20.3 cm.

De Amerikaanse kunstenaar Jenna Gribbon (1978) schildert vrouwen om haar heen, voornamelijk haar partner, alsof je door Gribbon's ogen kijkt. Als toeschouwer ben je aanwezig in intieme situaties. Je krijgt een haast voyeuristisch inkijkje in haar relatie. De schilderijen zijn als snapshots uit haar leven. Ze tonen een moment, zoals het ook een fotografisch beeld op een sociaal medium had kunnen zijn. Gribbon refereert naar het vrouwelijk naakt in de kunstgeschiedenis, de blik die zij bewust vrouwelijk maakt door haar eigen perspectief in te zetten. Het is, schrijft Yvette van Engelenburg in haar masterscriptie “alsof Gribbon het publiek wil laten vergeten wat men al weet over het consumeren van afbeeldingen van naakte vrouwen. Ze reageert daarmee op het hedendaagse tijdperk, waarin we door toenemende digitalisering, en dan met name via social media, continu bezig zijn met kijken of

⁹⁰ Quote van Jenna Gribbon uit: Will Hine, “In the studio with Jenna Gribbon,” 20 januari 2020, bezocht op 15 mei 2023, <https://ocula.com/advisory/perspectives/in-the-studio-with-jenna-gribbon/>.

⁹¹ Will Hine, “In the studio with Jenna Gribbon,” 20 januari 2020, bezocht op 15 mei 2023, <https://ocula.com/advisory/perspectives/in-the-studio-with-jenna-gribbon/>.

bekeken worden en het consumeren van beelden.”⁹² Dit actuele ‘zien en gezien worden’ giet Gribbon in een vorm vol tradities: de schilderkunst. Het schilderij *Small Crack* toont een half aangeklede jonge vrouw die zichzelf heel bewust inspecteert in de spiegel (afbeelding 5). Ze ziet eruit alsof ze op haar gemak is, niet bewust van het feit dat ze bekeken wordt. Het is een moment met zichzelf, een moment met het eigen spiegelbeeld. Dit kunstwerk laat de toeschouwer nadenken over thema’s als het lichaam, zelfbeeld, onzekerheden en privacy. De toeschouwer neemt de rol aan van de kijker, glurend door de deuropening. Voor de leerlingen heeft dit kunstwerk dan ook niet meteen een queer-thema omdat zij eerder hun eigen blik meenemen.

De spanning tussen de kijker en het kunstobject is uiteengezet door John Berger in *Ways of Seeing* (1972). Volgens Berger kunnen vrouwen enkel verschijnen en zijn het de mannen die kijken: “.. men act and women appear. Men look at women. Women watch themselves being looked at.”⁹³ In Gribbon’s werk kunnen twee ‘blikken’ van elkaar worden onderscheiden: de blik van de geportretteerde naar zichzelf en de blik van Gribbon naar haar onderwerp. In beide gevallen kijkt een vrouw naar een vrouw. Hiermee gaat Gribbon, juist door de kwetsbare en intieme momenten vast te leggen, in tegen de mannelijke, voyeuristische blik in de kunstgeschiedenis. De benadering van Berger is vrij binair: hij spreekt over mannen en vrouwen waarbij de man de actieve rol heeft en de vrouw eerder de passieve. Het relevante aan het werk van Gribbon is dat zij deze rollen vervaagt. Door haar eigen partner te schilderen vanuit de queer relatie die zij hebben, creëert *Small Crack* de ruimte voor ieder mens om te kijken.

Small Crack vormt door de herkenbare situatie en vormgeving een perfect voorbeeld voor het thema ‘lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld’ en ‘intieme relaties’. Het kunstwerk is hierdoor zeer geschikt om te gebruiken binnen seksuele vorming en het voldoet aan de eerder beschreven theorie van Fisher, Grove en Langlands. Het kunstwerk is allereerst namelijk visueel stimulerend door de vluchtige schildertoets maar tevens ook een sterk realistische voorstelling. De weergave van de vrouw, en ook Gribbon’s andere werk, heeft veel weg van een Instagramfoto. Door de echtheid van de situaties zijn de onderwerpen in haar schilderkunst zeer herkenbaar. Daarnaast benadrukt het ook een onderscheid tussen de hedendaagse deelbaarheid

⁹² Yvette van Engelenburg, “Painting The Way I’m Looking At Her,” (masterscriptie Kunstgeschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen, 2022), 6.

⁹³ John Berger, *Ways of Seeing* (Londen: Penguin Books, 1972), 47.

van kunstvormen. Is er in de schilderkunst meer ruimte voor het vertoon van vrouwelijk naakt dan in de fotografie? Het maakt dit kunstwerk in ieder geval tot een goed deelbaar voorbeeld, ook op sociale media.

Ten tweede stimuleert het kunstwerk de toeschouwer om te bevragen door wiens blik ze de vrouw op dit schilderij zien. Doordat je door andere ogen onderdeel bent van de geschilderde situatie, nodigt dit kunstwerk uit tot het aannemen van een ander perspectief. Je leert je dus verplaatsen in een ander door te bedenken hoe jij jezelf zou voelen of gedragen als de voorstelling van dit schilderij jouw omgeving was.

Ten derde draagt Gribbon's werk bij aan het normaliseren van seksualiteit. Het schilderij van Gribbon geeft de toeschouwer een inkijkje in een intieme relatie. De wijze van de geliefde afbeelden vertoont hoe zij zich tot elkaar verhouden. Gribbon schildert haar partner niet geïdealiseerd, maar heel echt. Juist door deze echtheid normaliseert het de seksualiteit. Vele vrouwen hebben wel eens op deze manier naar zichzelf in de spiegel gekeken, zich afvragend 'of ze er wel goed genoeg uitzien' en 'of ze wel normaal zijn'. Deze echtheid brokkelt de stereotypes van 'de vrouw' af. Net als de verwachtingen die de vrouw kan voelen: mooi zijn, dienend zijn, altijd vriendelijk, maar toch ook sexy. Het lichaam tonen zoals het echt is, met alle mogelijke onzekerheden, dát toont een gezond zelfbeeld wat een belangrijk voorbeeld is voor de jeugd.

2.3 What it feels like to live today⁹⁴

“Do you find two men kissing disgusting or beautiful? That is a question of aesthetics but also of politics.” – Wolfgang Tillmans⁹⁵

Afbeelding 6 Wolfgang Tillmans, *The Cock*, 2003.

De Duitse fotograaf Wolfgang Tillmans (1968) doet met de titel een andere voorstelling vermoeden, maar op *The Cock* zijn twee zoenende jonge mannen te zien (afbeelding 6). ‘The Cock’ verwijst echter naar een Londense clubavond in de underground scene, waar het publiek bestond uit hippe en homoseksuele mensen.⁹⁶ Dit sluit aan bij de onderwerpen en thematiek die Tillmans vastlegt. Hij begon begin jaren negentig als fotograaf van de clubscene. In zijn werk onderzoekt Tillmans drugsgebruik, tolerantie en het jong zijn. Rowan Pelling omschrijft Tillmans als

⁹⁴ Quote van Tillmans uit: Museum Of Modern Art, Brochure tentoonstelling *To Look Without Fear*, de tentoonstelling “invites us to experience the artist’s vision of what it feels like to live today,” 11 september 2022, 2. https://press.moma.org/wp-content/uploads/2022/09/MoMA_Tillmans_Exhibition-Brochure_FINAL.pdf.

⁹⁵ Museum Of Modern Art, Brochure tentoonstelling *To Look Without Fear*, 6.

⁹⁶ Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 257-58.

homorechtenactivist die gender en stereotyperingen aan de kaak stelde en zo beelden van homoseksualiteit onderdeel maakte van 'de mainstream'.⁹⁷ In een interview met *The Face* zei Tillmans: "This is not normal in the way that this could happen on any street corner around the world – in not every place in the world can a gay club night happen. Not everywhere can be as wild as this. So my approach to nightlife photography is that it is also there as a document to say: 'We exist. We are here.' And also for the future: once this has been recorded, this cannot be written out of the history books."⁹⁸ De tragische schietpartij in de Amerikaanse (homo)nachtclub Pulse in 2016 bracht dit kunstwerk van Tillmans opnieuw naar de voorgrond via sociale media.⁹⁹ Als reactie plaatsten mensen over de hele wereld foto's van twee zoenende mannen onder de hashtag 'two men kissing'. *The Cock* was een van de meest gedeelde beelden.¹⁰⁰

Naast een kunstenaar die uitgesproken is over zijn seksualiteit, onderzoekt Tillmans zijn houding ten opzichte van de wereld om hem heen via zijn fotografie. Tillmans ziet zichzelf als een 'versterker' van ideeën en sociale bewustwording door uit te vergroten wat er al is.¹⁰¹ Een kernmerk van het fotografische werk van Tillmans is zijn variatie in fotografie: fotokopieën, kleur, abstract, zwart-wit, portretten, stilleven en geënceneerde plaatjes. Daarnaast lopen zijn onderwerpen vrij uiteen. Hij onderzoekt kunstenaars, de jeugdcultuur en de gayscene. Maar ook vliegtuigen, vuilnis en voedsel wordt door zijn lens gevangen. In tentoonstellingen brengt hij deze veelheid in verbinding met elkaar op een niet-hiërarchische wijze. Alles kan met elkaar verbonden worden. "The connections are rather pansexual than gay," stellen Catherine Lord en Richard Meyer.¹⁰² Kortom, de verbanden tussen de foto's vliegen alle kanten op. Zo ook in de overzichtstentoonstelling *To Look Without Fear*.¹⁰³

Ook Tillmans werk vormt een goed voorbeeld voor hoe hedendaagse kunst kan bijdragen aan seksuele vorming. Tillmans is fotograaf en sluit daarmee aan bij een medium waar jongeren in het dagelijks leven veel mee in aanraking komen. Het

⁹⁷ Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 258.

⁹⁸ Craig McLean, "Shuggie Bain and Young Mungo: the front cover kiss-off," *The Face*, 11 januari 2022, Bezocht op 15 mei, 2023, <https://theface.com/culture/douglas-stuart-young-mungo-new-book-2022-wolfgang-tillmans-cover-photography-lgbtq-queer-culture>.

⁹⁹ Museum Of Modern Art, Brochure tentoonstelling *To Look Without Fear*, 6.

¹⁰⁰ "Why this Tillmans shot is being shared after Orlando," Phaidon. Bezocht op 15 mei 2023, <https://www.phaidon.com/agenda/art/articles/2016/june/14/why-this-tillmans-shot-is-being-shared-after-orlando/>.

¹⁰¹ Museum Of Modern Art, Brochure tentoonstelling *To Look Without Fear*, https://press.moma.org/wp-content/uploads/2022/09/MoMA_Tillmans_Exhibition-Brochure_FINAL.pdf

¹⁰² Lord, *Art & Queer culture*, 210.

¹⁰³ Museum of Modern Art New York, 12 september 2022 tot 1 januari 2023.

smalle kader zorgt voor een interessant compositie: de focus van het kunstwerk is duidelijk maar het laat veel ruimte over voor vragen. Het werk is dus visueel stimulerend genoeg om in een les te gebruiken.

De onderwerpen van zijn fotografie belichten een perspectief buiten de heteroseksuele norm. Hierdoor sluit Tillmans werk ook aan bij het idee dat de kunstwerken een culturele andersheid moeten benadrukken, of moeten uitnodigen tot een ander perspectief. Terwijl Tillmans aansluit bij de uitgaanswereld en de jeugdcultuur, wat voor leerlingen zeer interessant kan zijn, opent hij ook nieuwe deuren. Door twee zoenende mannen af te beelden kan dit voor leerlingen verrassend, herkendend, beoordelend of vertwijfelend werken. “Homo” is nog steeds een van de meest gebruikte scheldwoorden op de middelbare school.¹⁰⁴ Maar aan de hand van dit kunstwerk kan het gesprek breder worden gevoerd: een leuke flirt tijdens een feestje of een liefdevolle relatie gunnen we toch iedereen die het wil. *The Cock* benadrukt dat er ruimte moet zijn voor elke seksuele geaardheid en voorkeur. Het nodigt ook uit om voorbij stereotypen te gaan: de toeschouwer krijgt heel weinig informatie over deze twee jongens. Zoenen ze in het openbaar of juist in een privé setting? Zouden deze twee een relatie hebben? De keuze voor de kadrering, en alles wat we niet zien, roept vele vragen op: is dit een stel? Is het een eenmalig avontuur? Wat zal er gebeuren na deze zoen? Hoe oud zullen de jonge mannen zijn? Hebben ze door dat ze gefotografeerd worden? Is hier toestemming voor gegeven? Zou je als toeschouwer van deze zoen net zo dichtbij kunnen komen als de fotograaf? Het kunstwerk roept dus genoeg vragen op, een belangrijk uitgangspunt binnen de theorie van Fisher, Grove en Langlands.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Patrick Verhoeven, “Het kunstwerk als ‘conversation piece’,” (Masterscriptie Master Kunsteducatie ArtEZ Zwolle, 2022), 3.

¹⁰⁵ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 31.

2.4 How does it feel when the body says yes?

“With this project we want to reprioritize the body as a vehicle for connection and safety, cultivating touch and friendship as a form of activism. Feeling is a form of intelligence; thinking through touch.” – melanie bonajo¹⁰⁶

Afbeelding 7 melanie bonajo, *When the body says Yes (stack)*, 2022.

Afbeelding 8 melanie bonajo, *When the body says Yes (Big Spoon)*, 2022.

¹⁰⁶ “Venice Biennale,” Mondriaan Fonds, bezocht op 27 maart 2023, <https://www.mondriaanfonds.nl/en/activities/venice-biennale/>.

Afbeelding 9 melanie bonajo, Nederlandse inzending voor de Biënnale van Venetië/Dutch entry for the Venice Biennale in opdracht van Het Mondriaanfonds. Foto gemaakt door Peter Tjihuis.

Afbeelding 10 melanie bonajo, *When the body says Yes (Hands)*, 2022.

Wanneer je de dromerige wereld van melanie bonajo binnenstapt word je omringd door pastelkleuren, zachte texturen en ronde vormen. Liggend op zachte kussens is *When The Body Says Yes* (2022) te zien. Een ruim veertig minuten durende

immersieve video installatie over aanraking, intimiteit, consent en verbinding. melanie bonajo is een Nederlandse kunstenaar, somatisch sekscoach en seksuologisch lichaamswerker.¹⁰⁷ bonajo is non-binair en gebruikt de voornaamwoorden 'hen/hun'. bonajo is in 1978 geboren in Heerlen en studeerde tussen 1998 en 2002 aan de Gerrit Rietveld Academie en van 2009 tot 2010 aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam.¹⁰⁸ In 2022 vertegenwoordigde bonajo Nederland in de 59ste Biënnale in Venetië. De ruimte helpt de toeschouwer om na te denken over diens eigen relatie met het lichaam, aanraking en intimiteit.¹⁰⁹ bonajo laat zich fascineren door de moderne wereld: de toenemende invloed van technologie, onze verhouding tot de natuur en de betekenis van aanraking en intimiteit. Dit laatste thema vormt hun huidige onderzoek naar de staat van intimiteit in onze steeds afstandelijkere samenleving. Volgens bonajo kan een bewuste, gewenste aanraking een medicijn zijn tegen de groeiende eenzaamheid onder mensen.¹¹⁰

Deze aanraking vormt dan ook de kern van *When The Body Says Yes*. De film begint met een shot van opeengestapelde mensen met tussen hen in telkens een gekleurd matras (afbeelding 7). De kijker ziet vervolgens mensen die worden uitgenodigd om hun nieuwsgierigheid te volgen en te ervaren wat ze voelen. "Wanneer wil je aangeraakt worden? Wat zijn de voorwaarden?" verschillende stemmen geven aan dat consent, vertrouwen en open communicatie voor hen belangrijk zijn. Tegelijkertijd kijk je als toeschouwer naar achttien (half)naakte mensen – in alle vormen, maten, kleuren en verschijningen - die lepeltje lepeltje liggen op een met roze matrassen bedekte ondergrond (afbeelding 8). Dit is slechts het begin van de film, in de veertig minuten die volgen zie je dansende mensen, een kussengevecht, veel naakte lijven, de groep die samen één persoon aanraakt, een massa glibberende mensen die volledig zijn ingesmeerd met olie en geblinddoekte mensen die elkaar liefdevol strelen (afbeelding 9 en 10). Deze scènes worden afgewisseld met persoonlijke verhalen van personen uit de groep. Sommigen delen

¹⁰⁷ "Venice Bienale," Mondriaan Fonds.

¹⁰⁸ Sarah van Binsbergen, "melanie bonajo, kunstenaar slash sekscoach vertegenwoordigt Nederland op de Biënnale in Venetië," De Volkskrant, 4 februari 2022, <https://www.volkskrant.nl/beter-leven/melanie-bonajo-kunstenaar-slash-sekscoach-vertegenwoordigt-nederland-op-de-biennale-in-venetie~bd7fc597/>.

¹⁰⁹ "Venice Bienale," Mondriaan Fonds.

¹¹⁰ "The Netherlands," La Biennale di Venezia, bezocht op 27 maart 2023, <https://www.labiennale.org/en/art/2022/national-participations/netherlands/>.

hun verhaal over de relatie met hun lichaam, cultuur, trauma, gender, masturbatie, grenzen, of besnijdenis.¹¹¹ Kortom: de relatie met hun seksualiteit.

Fisher, Grove en Langlands beschreven vijf onderdelen waardoor een historisch object geschikt is voor seksuele voorlichting. Als eerst zorgt dus juist de status van het kunstobject voor een afstand tussen het gesprek over seksualiteit en het persoonlijke. Ten tweede dient een object visueel stimulerend te zijn. bonajo's installatie is immersief en audiovisueel, wat aansluit bij de hedendaagse media die jonger veelal gebruiken. Door gebruik van sociale media zijn zij zeer ingesteld op en gewend aan fotografie en video. Daarbij is het werk vormgegeven in een voor bonajo herkenbare stijl dat door haar kleurrijke karakter en organische vormen zeer uitnodigend werkt. Als derde biedt *When The Body Says Yes* een breed scala aan verhalen, perspectieven en diverse mensen. Hierdoor benadrukt het niet alleen de grote culturele verscheidenheid binnen het kunstwerk, het laat ook zien hoe andere mensen seksualiteit ervaren. Hieruit blijkt zeer sterk dat seksualiteit, intimiteit en aanrakingen heel normaal zijn. De diverse groep deelnemers aan dit kunstwerk zorgen voor een grote mogelijkheid tot herkenning. Ze benadrukken de seksuele diversiteit door hun eigen verhalen en alle onderlinge verschillen te omarmen. Uit het kunstwerk blijkt sterk hoe alles seksualiteit kan zijn: van masturbatie tot een streling over een arm. En alles is normaal. Tot slot is historische onduidelijkheid over het doel van het object voor een kunstwerk niet aan de orde, maar de kunstwerken zelf roepen vaak discussie op. De 'lepelende groep mensen' (afbeelding 8) zou het campagnebeeld worden, maar werd meteen van Instagram en Facebook verwijderd omdat het te expliciet werd gevonden.¹¹² In de kunstwereld werd bonajo's kunstwerk daarentegen ook positief ontvangen. Volgens kunstcriticus Hans den Hartog-Jager doet het werk van bonajo "precies wat goede kunst moet doen: het daagt de toeschouwer uit om de wereld met een nieuwe blik te bekijken én zet dilemma's op scherp – wat buiten de kunst bepaald niet vanzelfsprekend is."¹¹³

¹¹¹ *When The Body Says Yes*, melanie bonajo, 2022, te zien in FoMu Fotomuseum Antwerpen tot 4 juni 2023.

¹¹² Anna van Leeuwen, "Melanie Bonajo toont op de Biënnale een ontroerend spektakelstuk vol glimmende blote lijven ★★★★★," De Volkskrant, 20 april 2022, <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/melanie-bonajo-toont-op-de-biennale-eeen-ontroerend-spektakelstuk-vol-glimmende-blote-lijven~be2e106c/>.

¹¹³ Hans den Hartog-Jager, "Uit de comfortzone," Wereldkunst #5, NRC, 4 maart 2020, <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/04/uit-de-comfortzone-a3992653>.

2.5 De variatie in kunstwerken over seksualiteit in de hedendaagse kunst

De kunstwerken van Gribbon, Tillmans en bonajo zijn een suggestie. De hedendaagse kunst zit vol met kunstwerken over seksualiteit. De gemaakte selectie is representatief voor een heel scala aan hedendaagse kunst over dit onderwerp. Als docent is de keuze dus uiteraard groter dan de drie onderzochte kunstwerken. In deze paragraaf volgt een klein overzicht van welke kunstwerken hetzelfde effect kunnen brengen binnen seksuele vormingslessen en hoe zij andere accenten plaatsen. Onderstaande kunstwerken worden gekoppeld aan de drie thema's binnen seksuele vorming en de CKV dimensies.

Seks is niet altijd groots en meeslepend, blijkt uit het werk van Larry Madrigal. Hij wil de kleine dingen in het leven vieren, de momenten die we over het hoofd zien. Zoals een vluchtig intiem moment tussen jonge ouders.¹¹⁴ Anya Janssen vertelt graag verhalen van mensen die haar pad kruisen en is gefascineerd door fluïde identiteiten.¹¹⁵ Karyn Lyons schildert situaties alsof je meeleeft in het dagboek van een goede vriend.¹¹⁶ Femmy Otten verwerkt thema's als liefde en seksualiteit in een "eeuwenoud lijkende beeldtaal."¹¹⁷ Fotograaf Rineke Dijkstra verbeeldt het moederschap in haar fotografie. In *Tia, 23 juni / 14 november 1994* toont ze Tia in een close up portret, vlak voor en na haar bevalling. Ook net bevallen moeders, zoals *Tecla* en *Saskia* zijn door Dijkstra's lens gevangen. Bobbi Essers schildert snapshot-achtige schilderijen over vriendschap, jeugd- en queercultuur. Ze laat regelmatig de hoofden van haar onderwerpen buiten het doek waardoor ze een vaagheid rondom het gender van de personen creëert.¹¹⁸ Kunstjournalist Edo Dijksterhuis omschrijft haar werk als "de Instagramfeed van een gen-Z'er."¹¹⁹ Sampat Studio maakt in traditionele technieken glanzende geweven tapijten over hedendaagse

¹¹⁴ "Larry Madrigal: Scattered Daydream," Nicodim, Nicodim Gallery, bezocht op 28 mei 2023, <https://www.nicodimgallery.com/exhibitions/larry-madrigal-scattered-daydream>.

¹¹⁵ "Anya Janssen," Museum More, bezocht op 28 mei 2023, <https://www.museummore.nl/tentoonstelling/anya-janssen>.

¹¹⁶ "Karyn Lyons," Stems Gallery, bezocht op 28 mei 2023, <https://stemsgallery.com/exhibitions/karyn-lyons>.

¹¹⁷ Sarah van Binsbergen, "We missen beelden waarin vulva's en penissen worden genormaliseerd. We moeten gewoon bloot durven zijn," 24 februari 2023, De Volkskrant, <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/we-missen-beelden-waar-in-vulva-s-en-penissen-worden-genormaliseerd-we-moeten-gewoon-bloot-durven-zijn-b5967022/>.

¹¹⁸ Mirthe Berentsen, "Een eerbetoon aan vriendschap – in gesprek met Bobbi Essers," 17 oktober 2022, Mister Motley, <https://www.mistermotley.nl/een-eebetoon-aan-vriendschap-in-gesprek-met-bobbi-essers/>.

¹¹⁹ Edo Dijksterhuis, "De schilderijen van Bobbi Essers doen denken aan de Instagramfeed van een gen Z'er," Parool, 26 januari 2023. <https://www.parool.nl/kunst-media/de-schilderijen-van-bobbi-essers-doen-denken-aan-de-instagramfeed-van-een-gen-z'er-b8486b6f/>.

onderwerpen.¹²⁰ In dit geval een enorme tampon, wat kan bijdragen aan het bespreekbaar maken van onderwerpen als menstruatieproducten en menstruatie armoede. Christopher Hartmann onderzoekt thema's als mannelijkheid, kwetsbaarheid en het uitdrukken van emoties in zijn schilderijen. Bovendien laat hij zich graag inspireren door de fotografie van Wolfgang Tillmans.¹²¹ Cecily Brown laat de kijker dromen over geheime seksualiteit.¹²² Door de wilde kwaststreken krijgt het een levendig karakter. Tegelijkertijd word je als kijker geconfronteerd met het voyeurisme.

unstwerk	Informatie	Bijpassende thema's
 <p data-bbox="204 1534 399 1579">Afbeelding 11</p>	<p data-bbox="938 862 1145 1288">Larry Madrigal, <i>Untitled (Sex painting)</i>, 2020, olieverf op doek, 152.4 x 121.92 cm.</p>	<p data-bbox="1177 862 1380 1355">Seksualiteit, Intieme relaties. CKV dimensies: Traditie en innovatie.</p>

¹²⁰ "De Winnaar is: Marcos Kueh, Ron Mandos Young Blood Award 2022," Ron Mandos Young Blood Foundation, 10 augustus 2022, <https://ronmandos-youngbloodfoundation.org/news/de-winnaar-is-marcos-kueh-ron-mandos-young-blood-award-2022/>.

¹²¹ Maria Fuentes Guiote, "Christopher Hartmann," Metal Magazine, bezocht op 28 mei 2023, <https://metalmagazine.eu/en/post/interview/christopher-hartmann>.

¹²² Pelling, *De Kunst van Erotiek*, 258.

Afbeelding 12

Anya
Janssen,
Indigo Child,
2021, olieverf
op linnen, 120
x 100 cm,.

Seksualiteit,
Lichamelijke
ontwikkeling
en zelfbeeld.

CKV
dimensies:

Traditie en
innovatie.

Afbeelding 13

Karyn Lyons,
*The Pepsi
Generation*,
2023. Olieverf
op doek,
137.16 x
208.28 cm.

Seksualiteit,
Intieme
relaties.

CKV
dimensies:

Feit en fictie.

Afbeelding 14

Femmy Otten,
Untitled, 2018,
olieverf op
lindehout, 30
x 40 x 24 cm.

Lichamelijke
ontwikkeling
en zelfbeeld,
seksualiteit.

CKV

dimensies:

Autonoom en
toegepast.

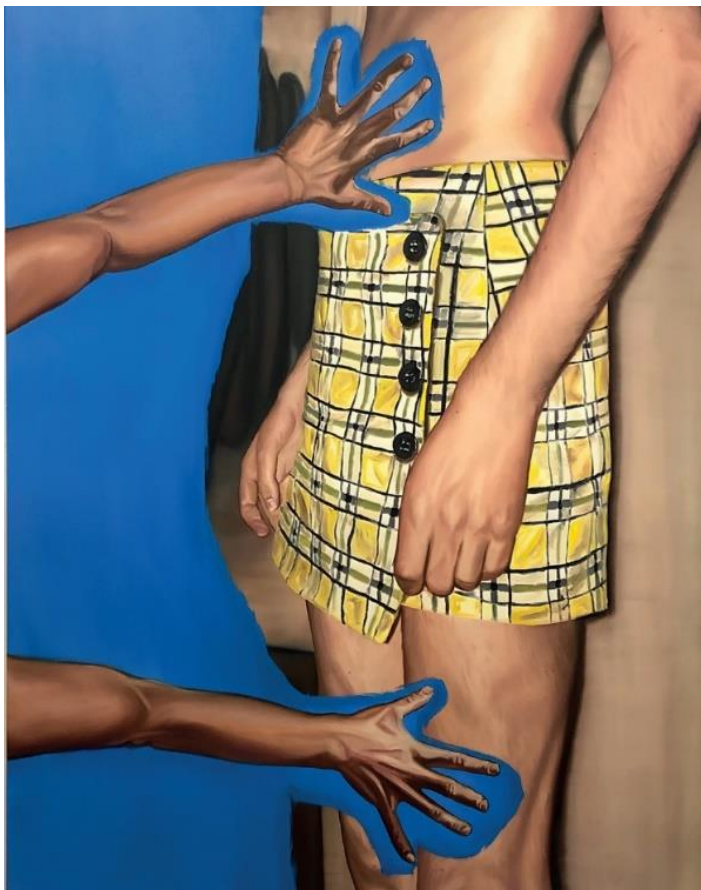
Afbeelding 15

Rineke
Dijkstria, *Tia*,
23 juni / 14
november
1994, 35,6 x
28,1 cm.

Lichamelijke
ontwikkeling
en zelfbeeld.

CKV
dimensies:

Amusement
en
engagement.

Afbeelding 16

Bobbi Essers,
*Tip of my
Tongue*,
olieverf op
doek, 2022,
190 x 155 cm.

Seksualiteit.

CKV
dimensies:

Feit en fictie.

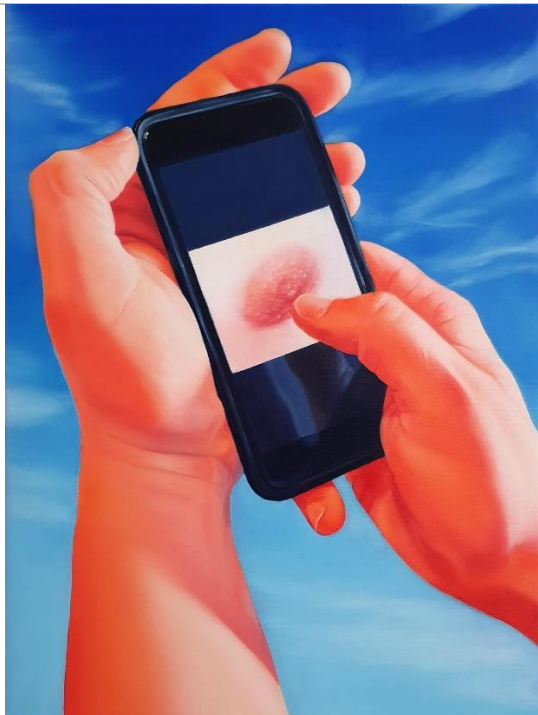

Afbeelding 17

Sapat
Studio,
Tamponi,
2022. 400 x
470 cm.

Lichamelijke
ontwikkeling
en zelfbeeld.

CKV
dimensies:
Ambachtelijk
en industrieel,
lokaal en
globaal.

Afbeelding 18

Christopher
Hartmann, *Far
Away*, 2020,
Olieverf op
linnen, 40 x
30 cm.

Zelfbeeld,
intieme
relaties,
seksualiteit.

CKV
dimensies:
Digitaal en
analoog, feit
en fictie.

Afbeelding 19

Cecily Brown,
*Teenage
Wildlife*, 2003.
Olieverf op
linnen. 203 x
229 cm.

Seksualiteit.

CKV
dimensies:

Herkenning en
vervreemding.

Hoofdstuk 3

De vormende kracht van kunst

Je ontwikkelen tot het mens dat je bent vindt ook grotendeels plaats in de schoolcontext. De afgelopen jaren is er binnen het onderwijs steeds meer aandacht voor burgerschapsvorming. Dit is ook nodig sinds per 1 augustus nieuwe wettelijke eisen zijn gesteld aan burgerschapsvorming in het onderwijs.¹²³ Onder de naam Curriculum.nu hebben leraren en schoolleiders eind 2019 voorstellen geformuleerd voor een beter en actueel curriculum.¹²⁴ Daarin worden elf leergebieden binnen Burgerschap gespecificeerd, waaronder voor dit onderzoek relevant: Vrijheid en Gelijkheid, Identiteit, Diversiteit en Solidariteit.¹²⁵ Ook het landelijk expertisecentrum voor het curriculum, SLO, sluit aan bij deze thema's.¹²⁶ Seksualiteit is een onderdeel van je identiteit, is divers in haar vele vormen en vraagt om zowel vrijheid als gelijkheid. Seksuele vorming sluit dus aan bij deze burgerschapsthema's. Maar een vaste plek in het curriculum van het voortgezet onderwijs heeft het nog niet.

In dit hoofdstuk wordt beargumenteerd dat kunst bijdraagt aan de persoonsvorming. Doordat het jongeren kan helpen ontdekken wie zij zijn en welke plek zij innemen in de maatschappij, heeft het kunstonderwijs ook sterke raakvlakken met burgerschapsonderwijs. Ook in de bildung van de leerling spelen de kunsten een belangrijke rol. Het kunstonderwijs vormt daarmee een goede plek voor seksuele vormingslessen voor de bovenbouw leerling. Vervolgens wordt onderzocht hoe het thema seksuele vorming een plek kan krijgen binnen het CKV-curriculum. De kerndoelen van CKV worden uiteengezet en aan de hand van de domeinen en dimensies wordt onderzocht waar er ruimte is voor seksuele vorming. Tot slot worden er handvatten aangereikt voor docenten die met deze thematiek aan de slag willen: welke kaders heb je nodig om succesvol seksuele vormingslessen aan de hand van kunst binnen CKV te geven?

¹²³ "Wettelijke opdracht burgerschap," Inspectie van het Onderwijs, bezocht op 4 juni 2023, <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/burgerschap/wettelijke-opdracht>.

¹²⁴ Curriculum.nu werd uitgevoerd in opdracht de VO-raad, PO-Raad, CNV onderwijs, de Algemene Onderwijsbond (Aob), de Federatie van Onderwijsvakorganisaties (FvOv), de Algemene Vereniging Schoolleiders (AVS), het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) en Ouders en Onderwijs.

¹²⁵ "Uitwerking burgerschap," Curriculum.nu, bezocht op 4 oktober, <https://www.curriculum.nu/voorstellen/burgerschap/uitwerking-burgerschap/>.

¹²⁶ Het SLO werkt in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap samen met leraren en schoolleiders aan curriculumontwikkeling voor het primair en voortgezet onderwijs.

3.1 Vorming door kunst

Kunst kan bijdragen aan de vorming, de ontwikkeling, van de mens. Vanwege deze vormende kracht van kunst is het dus heel behulpzaam om kunst te gebruiken binnen seksuele vorming. Henk Langenhuijsen schrijft in *De Onmeetbare Waarde van Vorming* dat de kunstvakken bij uitstek heel vormend zijn en dat dit in de 21ste eeuw erg belangrijk is. Het draait in onze wereld meer om creativiteit, innovatief vermogen, het ontwikkelen van sociale vaardigheden en empathie.¹²⁷ David Hargreaves benadrukt dit ook: “Kunst is meer dan alleen kunstbeschouwing, het is kunstzinnige vorming. Het draait om persoonlijke en emotionele ontwikkeling, visueel bewustzijn, vaardig worden in creatieve uiting, een compensatie voor het academische, voorbereiding op de vrije tijd en tot slot een inwijding in culturele erfenis.”¹²⁸

Dat kunst vormend werkt, stelt onder andere Gert Biesta. Biesta is pedagoog en als hoogleraar ‘public education’ verbonden aan het Centre for Public Education and Pedagogy van de Maynooth Universiteit in Ierland. Daarnaast is hij sinds januari 2023 lid van de Nederlandse onderwijsraad.¹²⁹ Biesta staat vooral bekend om zijn drie doeldomeinen in het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en subjectivering.¹³⁰ Kwalificatie is het domein van kennis en vaardigheden, terwijl socialisatie draait om je leren te verhouden tot sociale, politieke en culturele processen. Tot slot doelt subjectivering op de persoonsvorming.¹³¹ Deze drie zijn sterk met elkaar verbonden omdat ook keuzes rondom kwalificatie, het meest voor de hand liggende doel van onderwijs, effect hebben op persoonsvorming van de leerlingen en de manier waarop zij naar de wereld om hen heen kijken. Educatie, draait volgens Biesta, om de persoon in dialoog te brengen met de wereld om hem heen.¹³²

¹²⁷ Henk Langenhuijsen, *De Onmeetbare Waarde van Vorming*, Kunstzone mei 2014.

¹²⁸ David H. Hargreaves, *Naar een andere visie op kunsteducatie*, 33-34. Dit artikel verscheen oorspronkelijk als: *The teaching of art and the art of teaching : towards an alternative view of aesthetic learning*, in: M. Hammersley and A. Hargreaves (eds.) (1983) *Curriculum Practice : some sociological case studies*. London, Falmer.

¹²⁹ “Home,” Gert Biesta, bezocht op 22 mei 2023, <https://www.gertbiesta.com/>.

¹³⁰ Gert Biesta, “What is education for? On good education, teacher judgement, and educational professionalism,” *European Journal of Education* 50 (2015): 76.

¹³¹ Gert Biesta, “Het Beeld van de Leraar,” *Tijdschrift voor Lerarenopleiders* 32 (2011): 7.

¹³² Gert Biesta, *Door Kunst Onderwezen Willen Worden*, 37.

In *Door Kunst Onderwezen Willen Worden* (2022) schrijft Biesta over de vormende werking van kunst. Biesta benoemt dat er twee crises zijn binnen de kunsteducatie: enerzijds de verdwijning van de kunst uit het onderwijs en anderzijds de verdwijning van educatie in hedendaagse kunsteducatie. Hij stelt een wereldgerichte visie voor die niet draait om wat leerlingen moeten leren maar om het stellen van de vraag ‘wat betekent het om goed te leven?’.¹³³ Volgens hem brengt kunst mensen in dialoog met de wereld. Hierin kan een samenkomst ontstaan tussen wat jongeren willen uitdrukken en de materiële, sociale wereld. Deze samenkomst, of ontmoeting zoals Biesta het noemt, is het beginpunt om te ontdekken hoe je als mens (subject) in deze wereld kan bestaan.¹³⁴ De kunsten zijn volgens Biesta niet een handig middel om in te zetten voor educatieve doeleinden, de kunsten zijn inherent educatief. Dit komt doordat de kunst “de existentiële kwaliteiten heeft voor het ontmoeten van de weerstand van de wereld, hoe we door die weerstand heen werken en tegelijk werken aan de verlangens die we hebben in deze wereld.”¹³⁵ In dialoog zijn met de wereld betekent voor Biesta dat je niet enkel vragen stelt aan deze wereld, maar ook dat je je afvraagt wat de wereld van jou als persoon vraagt, wat de wereld jou probeert te leren.¹³⁶

Voor Biesta is kunst “de nooit tot een einde komende verkenning van de ontmoeting met het andere en de ander, de voortdurende en oneindige verkenning van wat het zou kunnen betekenen om in en met de wereld te bestaan.”¹³⁷ Het draait voor Biesta allemaal om de dialoog: in dialoog komen en in dialoog blijven. “net zoals kunst de dialoog tussen mens en wereld is, is kunst ook de verkenning en omvorming van onze verlangens, zodat ze een positieve kracht kunnen worden in de manieren waarop we proberen op volwassen wijze in de wereld te zijn.”¹³⁸

Persoonsvorming is iets anders dan bildung, stelt onderwijsadviseur Gerard van Stralen. “Het accent bij bildung ligt meer op een ontwikkeling van binnenuit, terwijl bij vorming het accent op een ontwikkeling van buitenaf ligt.”¹³⁹ Wat is dan bildung? Van Stralen haalt Pieter Bieri aan “Bildung begint bij nieuwsgierigheid naar

¹³³ Gert Biesta, “Trying to be at home in the world: new parameters for art education,” 1 September 2019, Artlink, bezocht op 22 mei 2023, <https://www.artlink.com.au/articles/4781/trying-to-be-at-home-in-the-world-new-parameters-f/>.

¹³⁴ Biesta, *Door Kunst Onderwezen Willen Worden*, 121.

¹³⁵ Biesta, *Door Kunst Onderwezen Willen Worden*, 122.

¹³⁶ Biesta, *Door Kunst Onderwezen Willen Worden*, 123.

¹³⁷ Biesta, *Door Kunst Onderwezen Willen Worden*, 68.

¹³⁸ Biesta, *Door Kunst Onderwezen Willen Worden*, 75.

¹³⁹ Gerard van Stralen, ...*En Denken! Bildung voor Leraren* (Leusden: ISVW Uitgevers, 2012), 17.

de wereld, naar ontdekken wat in die gigantische wereld voor jou van belang zou kunnen zijn.”¹⁴⁰ Van Stralen vervolgt in de definitie van bildung die in het boek wordt aangehouden “Onder bildung wordt het proces verstaan van innerlijke ontwikkeling op basis van een brede beschouwing van culturele en maatschappelijke verworvenheden en uitingen. Bildung is een middel om mensen te stimuleren tot een open, betrokken en nieuwsgierige houding ten opzichte van hun samenleving en cultuur. Een houding die hen beter in staat stelt tot het ontwikkelen van morele en kritische oordelen. In die zin is bildung direct gerelateerd aan burgerschap en een voorwaarde voor de verdere ontwikkeling naar een samenleving, waarin mensen zich verantwoordelijk weten voor het beschavingspeil van de betreffende samenleving en cultuur. Iedere burger wordt geacht hier een bijdrage aan te leveren. Sommige burgers, zoals leraren, hebben hierin op grond van hun professie een bijzondere taak en verantwoordelijkheid.”¹⁴¹ Om dit alles te bereiken moet bildung verweven worden in de al bestaande vakken, een argument om dus ook binnen het kunstonderwijs aan bildung te doen.¹⁴²

Ook de beeldende kunst draagt bij aan bildung, stelt Arthur d’Ansembourg.¹⁴³ De beeldende kunst kan de leerling helpen om dat wat de ratio wellicht overstijgt te proberen te vatten. Het helpt je om een vragende houding aan te nemen waarin je aandacht hebt voor precies de dingen die je nog niet weet. Welke vragen roept een kunstwerk op en hoe spelen die een rol in ons alledaagse leven?¹⁴⁴

Binnen kunst of culturele en kunstzinnige vorming is er geen goed of fout: het antwoord moet uit jezelf komen. Het draait in deze vakken dan ook om het vinden van een plek voor jezelf, waarin je je niet laat leiden door opvattingen van anderen. De kunstvakken leren je over de wereld, de wereld van anderen, maken je kritisch en dragen bij aan de ontwikkeling van wie je bent. Dit alles draagt bij aan de vorming van kritische burgers met een open blik.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Gerard van Stralen, ...*En Denken!*, 19.

¹⁴¹ Gerard van Stralen, ...*En Denken!*, 19.

¹⁴² Gerard van Stralen, ...*En Denken!*, 25.

¹⁴³ Niet alleen de beeldende kunst draagt bij aan bildung. Volgens Jos Stelling draagt filmonderwijs bij aan de persoonlijke ontwikkeling van de mens. Het leert ons kritisch kijken. Daarnaast activeert het de blik van de kijker, waardoor, in dit geval de leerling, leert associëren en verbinden. Ab Gietelink stelt dat theater in het onderwijs de leerling terug kan brengen naar de kracht van retorica: het gesproken woord. Architectuur, volgens Joost Ector, zoekt een weg om mensen te verbinden. Als docenten hun omgeving bewust ervaren, kan dit bijdragen in toekomstige generaties tot meer begrip voor hun eigen leefwereld en de het actief willen nadenken over hoe dit vorm te geven. Uit: Gerard van Stralen, ...*En Denken!*, 235-274.

¹⁴⁴ Arthur d’Ansembourg, “Beeldende kunst en het belang van de materie,” in Gerard van Stralen, ...*En Denken! Bildung voor Leraren* (Leusden: ISVW Uitgevers, 2012), 280-81.

¹⁴⁵ Jip Nannes, “Leer jezelf en de ander kennen door kunst,” ongepubliceerd eindessay cursus Burgerschap en Educatie, Universiteit Utrecht, 2022, 6.

3.2 Culturele en Kunstzinnige Vorming

Seksualiteit is een van de vele maatschappelijke thema's die samenhangen met burgerschap. Burgerschapsonderwijs draait om het leren meedoen in een democratische cultuur, het leren verbanden te leggen tussen je eigen leefwereld en die van grotere maatschappelijke vraagstukken, het leert je kritisch nadenken, met elkaar in gesprek gaan en elkaars standpunten te bevragen.¹⁴⁶ In de omschrijving en doelen van het burgerschapsonderwijs komen de ideeën van Biesta en Bildung sterk terug. In alle gevallen draait het om hoe je je als mens verhoudt tot de wereld om je heen. Het landelijk expertisecentrum voor het curriculum SLO heeft onderwijsdoelen voor burgerschapsonderwijs opgezet met voorstellen per bestaand schoolvak.¹⁴⁷ Hieruit blijkt dat er veel mogelijkheden zijn voor burgerschapsonderwijs rondom seksualiteit binnen de kunstvakken. De ontwikkelmogelijkheden rondom burgerschapsonderwijs binnen CKV en de Kunstvakken zijn bijvoorbeeld “aandacht schenken aan: vraagstukken van diversiteit, inclusie en identiteit in de kunst; de ervarings- en denkwereld van de kunstenaar; de rol van de media, beeldvorming en desinformatie.”¹⁴⁸ Daarnaast sluit een thema als seksualiteit aan bij de bouwstenen Identiteit, Diversiteit en Solidariteit. Dit zijn drie van de elf bouwstenen waaruit het voortel voor burgerschapsonderwijs bestaat.¹⁴⁹

Het schoolvak CKV voor havo en vwo draait om het actief meemaken van kunst (architectuur, beeldende kunst, dans, film, muziek, nieuwe media, theater en combinaties hiervan). Aan de hand van vier domeinen ervaren, creëren en reflecteren leerlingen op kunst en culturele uitingen. In Domein A staat ‘verkennen’ centraal: wat is jouw relatie met kunst en cultuur, waar liggen je interesses? In Domein B gaat het om het ‘verbreden’ van deze ideeën. Leerlingen ervaren kunst en komen in aanraking met meer verschillende kunstdisciplines. In Domein C wordt deze kennis verdiept door het onderzoeken van de productie of de waardering van een kunstwerk. Tot slot draait Domein D om reflectie op alle voorgaande domeinen

¹⁴⁶ Curriculum.nu, “Leergebied Burgerschap,” 10 oktober 2019, 5.

¹⁴⁷ Het SLO werkt in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap samen met leraren en schoolleiders aan curriculumontwikkeling voor het primair en voortgezet onderwijs.

¹⁴⁸ “Onderwijsdoelen,” SLO, bezocht op 10 oktober 2022, <https://www.slo.nl/sectoren/havo-vwo/burgerschap-havo-vwo/onderwijsdoelen/>.

¹⁴⁹ Curriculum.nu, “Leergebied Burgerschap,” 6-7.

voor het 'verbinden'.¹⁵⁰ De eindtermen en bijbehorende domeinen zijn weergegeven in bijlage 1. "CKV gaat niet alleen over de vorm en inhoud van kunst, maar ook over haar sociale functie en betekenis."¹⁵¹ Binnen Domein B 'verbreden' zijn dan ook elf dimensies opgesteld.¹⁵² Leerlingen kunnen vorm, inhoud en functie analyseren aan de hand van deze dimensies voor tenminste drie kunstdisciplines.¹⁵³ De school is vrij om zelf opdrachten vorm te geven waarbinnen deze eindtermen worden behaald. Dit biedt ruimte om maatschappelijke onderwerpen, zoals seksualiteit, binnen CKV een plek te geven. CKV is een verplicht vak op de middelbare school wat in de bovenbouw wordt gevolgd. Juist in deze fase van het onderwijs is er behoefte aan een plek voor seksuele vorming.¹⁵⁴ Door dit binnen CKV te behandelen, bereik je dus alle leerlingen.

Seksuele vorming kan binnen CKV het best behandeld worden in domein B: verbreden. Allereerst omdat het draait om de kennis en ervaringen rondom kunst en cultuur te verbreden. Seksualiteit als thema in de hedendaagse kunst is vertegenwoordigd in veel kunstdisciplines. Deze variatie blijkt uit de eerder besproken casestudies –video installatie, schilderkunst en fotografie – maar ook uit de bredere selectie aan voorbeelden. Daarbij is juist kenmerkend aan de hedendaagse kunst dat het een multidisciplinair karakter heeft,¹⁵⁵ waardoor leerlingen binnen één thema de verschillen per kunstdiscipline kunnen ontdekken. Ten tweede worden binnen dit domein de elf dimensies onderzocht, zoals 'feit en fictie' of 'traditie en innovatie'. Deze dimensies kunnen zowel op vorm als inhoud worden geanalyseerd in de gekozen kunstwerken over seksualiteit. De dimensie 'feit en fictie' kan in verband worden gebracht met naakt in de schilderkunst en naakt op sociale media: is het een echter dan het ander? Naakte lichamen zijn verboden op Instagram, tenzij ze geschilderd zijn.¹⁵⁶ En kijk je anders naar een naaktfoto dan naar een schilderij met een naakt lichaam? Tot slot geeft het leerlingen inzicht in hoeveel

¹⁵⁰ SLO, nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling, "Advies examenprogramma CKV havo en vwo," 2014, 8.

¹⁵¹ SLO, "Advies examenprogramma CKV havo en vwo," 9.

¹⁵² Deze dimensies zijn: Feit en fictie, Schoonheid en lelijkheid, Autonom en toegepast, Ambachtelijk en industrieel, Amusement en engagement, Digitaal en analoog, Individueel en coöperatie, Traditie en innovatie, Herkenning en vervreemding, Monodisciplinair, multidisciplinair, interdisciplinair en Lokaal en globaal. Afkomstig uit: SLO, "Advies examenprogramma CKV havo en vwo," 11.

¹⁵³ SLO, "Advies examenprogramma CKV havo en vwo," 11.

¹⁵⁴ "Manifest Seksuele Vorming," Rutgers, 3.

¹⁵⁵ Lord, Meyer, *Art & Queer culture*, 249.

¹⁵⁶ Iris van der Zee, "Tussen provocatie en suggestie: de invloed van het medium op de perceptie van het naakt," Mister Motley, 31 januari 2023, <https://www.mistermotley.nl/tussen-provocatie-en-suggestie-de-invloed-van-het-medium-op-de-perceptie-van-het-naakt/>.

thema's uit het echte leven onderwerp zijn van kunstwerken. Wanneer leerlingen het thema seksualiteit onderzoeken door kunst, opent dit nieuwe wegen om ook andere (maatschappelijke) thema's via kunst aan te vliegen.

3.3 – Handvatten voor docenten

Seksualiteit is een maatschappelijk thema en de seksuele diversiteit is geen standaard gespreksonderwerp in de thuissituatie van elke leerling. Waar de een opgroeit in een huishouden met twee vaders, is de ander streng-religieus opgevoed. In een les over seksualiteit kunnen dus ook sterk verschillende standpunten en reacties tot uiting komen. Hoe kan je hier als docent goed mee omgaan?

Om CKV docenten te motiveren en begeleiden om aan de hand van kunstwerken seksuele vormingslessen te geven, is een kader samengesteld. Dit kader bestaat uit drie onderdelen: competenties voor de leraar, aandachtspunten voor de inhoud en het vertrouwen op de kracht van kunst. Dit kader is samengesteld op basis van onderzoek van onder andere Björn Wansink en Jaap Patist (vakdidactici aan Universiteit Utrecht en Hogeschool Utrecht) over lesgeven over gevoelige onderwerpen, Expertisecentrum Seksualiteit Rutgers en Mirjam Walpot en Leonieke Boendermaaker's "Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?".

3.3.1 Competenties voor de leraar

Ten eerste heeft de leraar een aantal competenties nodig om een thema als seksualiteit binnen de schoolcontext succesvol te bespreken. De algemene didactische vaardigheden zoals klassenmanagement zijn essentieel: een veilige sfeer is een eerste vereiste en kan aanzetten tot kritisch denken.¹⁵⁷ Belangrijke competenties die blijken uit Greetje Timmermans onderzoek naar seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar zijn: openheid, communicatief sterk zijn en een veilige sfeer kunnen creëren.¹⁵⁸ Een handreiking voor het bereiken van een veilige

¹⁵⁷ Walpot en Boendermaaker, "Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?", 6.

¹⁵⁸ Greetje Timmerman, "Seksuele vorming," *Pedagogiek* 1 (2009): 56-57.

sfeer kan de PICKASOLL afspraak zijn (tabel 3).¹⁵⁹ Een andere vorm van groepsafspraken kan ook, als ze maar gemaakt worden stelt ook Rutgers.¹⁶⁰

Ook is het belangrijk het doel helder voor ogen te hebben: moeten leerlingen met bepaalde kennis de les verlaten of gaat het om bewustwording via een gesprek of creatieve opdracht?¹⁶¹ Het onderzoek van Timmermans beaamt dit: “Zonder duidelijke kaders blijken docenten (soms onbewust) individueel nadruk te leggen op bepaalde onderwerpen die een rol speelden in hun eigen seksuele vorming. Bijvoorbeeld veel aandacht naar ongewenste zwangerschappen omdat dit veel is gezien in de eigen omgeving.”¹⁶² Wanneer er bepaalde kennis moet worden overgebracht is het uiteraard belangrijk dat de docent over deze kennis beschikt: niet enkel kunnen vertellen hoe hetero seks in zijn werk gaat, maar informatie kunnen bieden aan de diverse groep leerlingen.¹⁶³

Daarnaast is een open houding essentieel. Volgens Wansink en Patist is het belangrijk naar leerlingen te luisteren, ook als je het oneens bent, en eventuele argumenten en visies tegen elkaar af te zetten. Creëer ruimte om te ontdekken hoe anders leerlingen tegen de wereld aankijken.¹⁶⁴ Timmermans onderzocht dat verschillen in de persoonlijkheden onder docenten voornamelijk tot uiting komen in andere doceerstijlen: de ene docent is opener dan de ander.¹⁶⁵ Maar, ook uit onderzoek van Rutgers blijkt, lesgeven over seksualiteit vergt een openheid van de docent. Als je zelf niet open over seksualiteit kan praten, wordt het lastig om leerlingen te inspireren dit te doen.¹⁶⁶

Vervolgens kan de docent zelf een rolmodel zijn: geef aan waar de grenzen liggen, dat het wellicht ook spannend is, en maak daardoor ruimte voor leerlingen om hetzelfde te doen. Als docent moet je je bewust zijn van je eigen normen, waarden, achtergrond en ontwikkeling rondom relaties en seksualiteit.¹⁶⁷

Tot slot kan je controversiële opmerkingen of opvallend gedrag nooit voorbij laten gaan, hier dien je altijd direct op te reageren.¹⁶⁸ Björn Wansink en Jaap Patist ontwikkelden een kwadrant wat docenten op weg helpt in het reageren op gedrag

¹⁵⁹ Walpot en Boendermaaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?”, 9.

¹⁶⁰ Ohlrichs en van der Vlugt “Zwijgen is zonde,” 26-28.

¹⁶¹ Walpot en Boendermaaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?”, 6.

¹⁶² Timmerman, “Seksuele vorming,” 53.

¹⁶³ Ohlrichs en van der Vlugt “Zwijgen is zonde,” 23.

¹⁶⁴ Björn Wansink, Jaap Patist, “Les geven over gevoelige onderwerpen,” *Kleio* (Juli 2017): 46-47.

¹⁶⁵ Timmerman, “Seksuele vorming,” 54-55.

¹⁶⁶ Ohlrichs en van der Vlugt “Zwijgen is zonde,” 25

¹⁶⁷ Walpot en Boendermaaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?”, 14-17.

¹⁶⁸ Walpot en Boendermaaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?”, 19-20.

tijdens maatschappelijke thema's in de les. Het zet de voor- en nadelen van het reageren op gedrag van de leerling uiteen op basis van de relatie tot die leerling en de inhoud van de reactie.¹⁶⁹ Als docent dien je vooral te luisteren, zonder te veroordelen, en daarnaast grenzen te stellen in welk gedrag acceptabel is in de les.¹⁷⁰

P - Privacy	Persoonlijke informatie is vertrouwelijk en blijft binnen de groep. Wat we hier horen, gebruiken we niet in andere situaties. Ook de begeleiders doen dat niet.
I - Ik	We praten over onszelf, onze gevoelens, ervaringen en opvattingen. We zijn open en eerlijk in wat we vertellen.
C - Cultuur	Hou rekening met de verschillende culturele achtergronden die in de groep meespelen. 'Cultuur' kan verwijzen naar je afkomst, maar ook naar je religie of je thuiscultuur.
K - Kies	Kies wat je wel en niet vertelt. Niet alles is voor alle oren bedoeld. Je mag je gevoelens en gedachten voor jezelf houden als je je niet comfortabel voelt in de groep.
A - Actief	Wees actief in de groep. Je krijgt de kans om zelf te bepalen waarover het gaat. Wacht dus niet af tot iemand anders iets inbrengt.
S - Seksualiteit	Seksualiteit betekent niet alleen met iemand naar bed gaan. Seks zit ook in je hoofd en in je gevoelens. We hebben het hier dus over alle vormen van seks en iedereen kan erover meepraten. Er zijn grote verschillen tussen culturen en mensen (mannen en vrouwen, jong en oud) in de wijze waarop ze met seks, uiterlijk en talenten omgaan.
O - Oriëntatie	Mensen kunnen verschillende seksuele oriëntaties hebben. Onder andere heteroseksueel, homoseksueel, lesbisch,

¹⁶⁹ Wansink en Patist, "Les geven over gevoelige onderwerpen," 45-46.

¹⁷⁰ Wansink en Patist, "Les geven over gevoelige onderwerpen," 46-47.

	biseksueel of aseksueel. Welke seksuele oriëntatie je ook hebt, iedereen is uniek en verdient respect.
L - Luisteren	Luisteren is belangrijk, niet alleen praten. Je hoeft niet iedereen leuk te vinden, maar respect voor ieders eigenheid, talenten en interesses is wel belangrijk.
L – Lachen	Humor is belangrijk. Het is soms een middel om geladen onderwerpen te ontmijnen. Utlachen kan niet.

Tabel 3 via Walpot en Boendermaaker, 9.

3.3.2 Aandachtspunten voor de inhoud

Het belangrijkste is aansluiten bij de belevingswereld en interesses van leerlingen, bijvoorbeeld via de ‘matrix seksuele en relationele vorming’ van WHO.¹⁷¹ Het is dus van belang geschikte kunstwerken uit te kiezen via het ontwikkelde kader beschreven in hoofdstuk twee. Een goede verbinding met de belevingswereld van de leerlingen betekent ook openstaan voor de hedendaagse vraagstukken, die wellicht losstaan van wat je als docent belangrijk vindt. Kathleen Quinlivan onderzocht de hedendaagse thematiek in de seksualiteit van jongeren. Kernpunten zijn: genderidentiteit, een breder begrip van wat seks is, hoe seks meer van het privé-domein naar het publieke domein verschuift, consent en grenzen binnen seks en relaties.¹⁷²

Een ander aandachtspunt is het taalgebruik tijdens de les. Walpot en Boendermaaker benadrukken het belang van diversiteit binnen seksuele vorming. Uit onderzoek van Rutgers blijkt dat jongeren willen leren over seksuele diversiteit. Dit betreft zowel seksuele voorkeur, gender, als representatie van diverse lichamen.¹⁷³ Docenten dienen ook te letten op hun taalgebruik: praat niet enkel over ‘hij’ en ‘zij’ of over heteroseksuele relaties of heteroseks. Ditzelfde geldt voor culturele en religieuze diversiteit onder de leerlingen. Niet in elke cultuur is het gebruikelijk om open te praten over seksualiteit, goed om wellicht in het begin te inventariseren.¹⁷⁴ Cultuur en religie zijn zeer bepalend in de normen, waarden en persoonlijke ideeën over seksualiteit en het gedrag van jongeren. Naast het gedrag heeft het ook invloed op de denkbeelden, fantasieën, verlangens en mogelijkheid tot het bespreken van

¹⁷¹ Walpot en Boendermaaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?”, 11.

¹⁷² Quinlivan, “Exploring contemporary issues,” 8-11.

¹⁷³ Cense, Grauw en Vermeulen, “Gewoon het Taboe eraf halen,” 25-26.

¹⁷⁴ Walpot en Boendermaaker, “Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?”, 29-32.

seksualiteit.¹⁷⁵ Tegelijkertijd kunnen verschillende culturele of religieuze opvattingen zorgen voor conflicterende meningen of uitspraken tijdens de les. In de internationale seksuele en reproductieve rechten voor jongeren staat dat seksueel gedrag geaccepteerd is en discriminatie op basis van geslacht, seksuele voorkeur, leeftijd, etniciteit, geloof, sociale klasse, lichamelijke of verstandelijke beperking niet is toegestaan.¹⁷⁶ Docenten dienen dus een nieuwsgierige houding aan te nemen naar waar ideeën van de leerling vandaan komen, maar ook te zorgen dat elke leerling gerespecteerd wordt.

Het is belangrijk om de ruimte voor deze diversiteit te bewaken. Een manier waarop je dit kan waarborgen is door leerlingen te leren zich te verplaatsen in een ander. Hessel Nieuwelink, onderzoeker burgerschapsonderwijs aan de Hogeschool van Amsterdam, ontwikkelde een gesprekssjabloon voor controversiële onderwerpen in de klas. “Om leerlingen zich meer in de ander te laten verplaatsen kan het maken van een ‘standpuntentabel’ helpen. In een tabel worden verschillende rollen omschreven, vanuit deze rol bedenk je voor- en tegenargumenten op de gegeven stelling.”¹⁷⁷ Een voorbeeld van een rol kan zijn “een jongen van zestien jaar die een stiekeme relatie heeft met een jongen van zeventien jaar” of “een meisje van 14 jaar die geen geld heeft voor menstruatieproducten”. Als docent is het belangrijk om van tevoren na te denken over: wat verwacht je dat de standpunten van leerlingen zullen zijn? Wat zal het dominante standpunt zijn? Hoe zorg je dat de verschillende standpunten naar voren komen?¹⁷⁸

3.3.3 De kracht van het kunstwerk

Durf als docent te vertrouwen op de kracht van het kunstwerk wanneer seksualiteit het thema is van de les. De kunstwerken vormen het uitgangspunt van de les. Deze kunstwerken staan los van de leerlingen, hierdoor vormen zij een veilige plek om naar terug te keren als er controversiële opmerkingen worden gemaakt of een discussie uit de hand dreigt te lopen. Wanneer het gesprek te persoonlijk wordt schept juist het kunstwerk de benodigde afstand, blijkt uit de theorie van Fisher, Grove en Langlands.¹⁷⁹ Als leerlingen sterk botsende perspectieven hebben kan je

¹⁷⁵ Ohlrichs en van der Vlugt “Zwijgen is zonde,” 11-12.

¹⁷⁶ Ohlrichs en van der Vlugt “Zwijgen is zonde,” 17-18.

¹⁷⁷ Hessel Nieuwelink, “Gesprekssjabloon controversiële onderwerpen in de klas,” Hogeschool van Amsterdam, Urban Education (2019): 14.

¹⁷⁸ Nieuwelink, Gesprekssjabloon, 5.

¹⁷⁹ Fisher, Grove, Langlands, *Sex and History*, 31.

ook dit benaderen vanuit de kunst: vele kunstenaars reflecteren in hun kunst op hoe zij de wereld zien. Deze veelheid aan perspectieven is ook heel waardevol. Juist door het bestuderen van deze kunstwerken kunnen we leren ons in de ander te verplaatsen. Zoals Biesta zei “kunst blijft een ontmoeting met de ander.”¹⁸⁰ Tot slot vormen de kunstwerken belangrijke informatiebronnen, ook wanneer je zelf iets niet weet. De kunstwerken zitten vol verhalen, wakkeren ideeën en associaties van leerlingen aan en kunnen je altijd vooruithelpen. Laat ook het kunstwerk spreken.

¹⁸⁰ Biesta, Biesta, *Door Kunst Onderwezen Willen Worden*, 68.

Conclusie

Dit onderzoek is begonnen vanuit het vertrouwen in de kracht van kunstonderwijs en de grote vraag naar andere, en betere, vormen van seksuele voorlichting in het voortgezet onderwijs. Hieruit ontwikkelde zich de volgende onderzoeksvraag die in deze scriptie is onderzocht: *Hoe kan hedendaagse kunst binnen het schoolvak CKV bijdragen aan de seksuele vorming van jongeren (15-18) en welke handvatten hebben docenten hierbij nodig?* Het doel van dit onderzoek was het creëren van een theoretische basis om seksualiteit in de kunst, in voorlichting en het onderwijs aan elkaar te verbinden zodat hieruit een basis ontstaat waardoor CKV docenten met seksuele vorming aan de slag willen in de les.

In het eerste hoofdstuk is aangetoond dat seksualiteit een breed begrip is: “Seksualiteit is een centraal aspect van het mens zijn, wat seksueel gedrag, genderidentiteit, seksuele voorkeur, erotiek en reproductie omvat.”¹⁸¹ Als thema komt het veel terug in de kunstgeschiedenis. Kunstenaars laten hiermee zien hoe veranderlijk de seksuele moraal is. In de hedendaagse kunst komt dan ook de complexiteit en diversiteit van seksualiteit sterk naar voren, zoals Jones schreef. Kunstenaars onderzoeken hun relatie met seksualiteit en bekritisieren heersende normen op het gebied van seksualiteit – dat wil zeggen, van wie je houdt, met wie je het bed deelt maar ook welke genderidentiteit je hebt. Het voortgezet onderwijs kan niet meegaan in het tempo van deze ontwikkelingen. Hoewel scholen in Nederland verplicht zijn aan seksuele voorlichting te doen, is er van seksuele vorming nog geen sprake: leerlingen willen meer leren over diversiteit, grenzen en gender. Voor docenten is dit vaak vanwege het gevoelige onderwerp een lastige taak. Kate en Langlands ontwikkelden een methodiek voor seksuele vorming aan de hand van het tonen van historische objecten. In dit onderzoek is deze methodiek voor het eerst toegepast op drie hedendaagse kunstwerken waaruit blijkt dat deze methodiek ook zeer geschikt is voor de hedendaagse kunst. Bovendien stelt dit onderzoek dat hedendaagse kunst nog beter kan werken dan historische objecten voor seksuele vorming. Hedendaagse kunst heeft dezelfde werking: het creëert een afstand tussen het persoonlijke verhaal van de leerling en het onderwerp seksualiteit, maar sluit veel

¹⁸¹ Vanwesebeeck, “Comprehensive Sexually Education,” 1.

beter aan bij de belevingswereld van jongeren. Hedendaagse kunst reageert op actuele kwesties, biedt een enorme diversiteit aan kunstenaars en onderwerpen en geeft jongeren daarmee de kans om zich te verplaatsen in een ander. Het verplaatsen in een ander is gemakkelijker door de diversiteit in de hedendaagse kunst, stelt ook Wanda B. Knight. Hoewel historische objecten wellicht nog meer afstand kunnen creëren, raakt het niet aan de hedendaagse thematiek als hedendaagse kunst dat doet. Om de blijvende veranderlijke seksuele moraal te blijven volgen is de hedendaagse kunst dus geschikter dan historische objecten.

In hoofdstuk twee zijn vervolgens drie case studies geanalyseerd van Jenna Gribbon, Wolfgang Tillmans en melanie bonajo. De thematiek in deze kunstwerken sluit aan bij de voorgeschreven onderwerpen voor een curriculum over relaties en seksualiteit en bij de seksuele ontwikkeling van jongeren van 15 tot 18 jaar oud, de bovenbouw leeftijd in het voortgezet onderwijs. De keuze voor kunstwerken binnen een seksuele vormingsles dient te berusten op dat de kunstwerken niet te bescheiden, maar ook niet te expliciet zijn. Hierin is het van essentieel belang rekening te houden met de grenzen van leerlingen. De drie casestudies zijn getoetst aan de methodiek van Fisher, Grove en Langlands. Gribbon's werk reflecteert op het lichaam, het zelfbeeld en het hebben van een intieme relatie. Het nodigt de kijker uit om andermans perspectief aan te nemen wat het inlevingsvermogen versterkt. Tillmans fotografeert een queer zoen, maar gaat door zijn kadrering voorbij aan stereotypes. Dit stimuleert de discussie doordat het werk ruimte voor de verbeelding overlaat. Tot slot bevraagt bonajo 'wat seks eigenlijk is' door een enorm diverse groep mensen te reflecteren op seks, seksualiteit, aanraking en grenzen in hun video-installatie *When The Body Says Yes*. bonajo benadrukt hiermee het sterkst van alle drie de kunstwerken dat seks normaal is, een van de kernpunten van Fisher, Grove en Langlands. Uiteraard zijn dit niet de enige geschikte kunstwerken: de hedendaagse kunst zit vol met voorbeelden van kunst over seksualiteit. Zolang de onderwerpen voldoen aan het theoretisch kader wat is opgesteld, en dus rekening houdt met seksuele ontwikkeling en de leerdoelen rondom seksuele vorming, kunnen ook andere kunstwerken als basis dienen voor een seksuele vormingsles.

In het derde hoofdstuk wordt uiteengezet hoe kunst bijdraagt aan persoonsvorming. Kunstonderwijs sluit hierdoor aan bij het burgerschapsonderwijs. Seksualiteit valt, als maatschappelijk thema, onder de thema's *identiteit*, *diversiteit* en

solidariteit. Seksuele vorming aan de hand van kunst, binnen het voortgezet onderwijs, kan het beste in het schoolvak CKV. Ten eerste omdat dit een verplicht bovenbouw vak is en hiermee wordt voldaan aan de vraag naar seksuele vorming voor elke leerling in de bovenbouw. Daarnaast omdat CKV draait om de kennis over kunst en cultuur te verbreden: dit kan goed aan de hand van vele verschillende kunstwerken rondom één thema. Tot slot geven de elf dimensies van CKV verdieping in de onderwerpen en kunstwerken. Voor docenten is er een kader van handvatten opgesteld. Dit bestaat uit drie belangrijke aandachtspunten. De belangrijkste competentie van een docent is het kunnen creëren van een veilig klassenklimaat. Daarnaast is openheid, grenzen aangeven en om kunnen gaan met lastige opmerkingen essentieel. Wat betreft de inhoud dient deze aan te sluiten bij de ontwikkeling van de leerlingen en moet er sprake zijn van diversiteit in de perspectieven die door de kunstwerken vertegenwoordigd worden. Tot slot dient de docent te vertrouwen op de kunstwerken, deze vormen immers de basis van deze methode voor seksuele vorming. De kunstwerken vertegenwoordigen de veelheid aan perspectieven, verhalen en ervaringen en vormen hiermee een bron van vragen die ontstaan uit nieuwsgierigheid, verbazing of verontwaardiging.

In dit onderzoek is een methodologisch kader ontwikkeld om binnen het CKV onderwijs seksuele vorming goed te doceren. Dit onderzoek toont zowel het belang van goede seksuele vorming aan, als de rol die hedendaagse kunst hierin kan spelen. Zowel kunst als seksuele vorming helpen jongeren zich te ontwikkelen tot wie zij zijn. De diversiteit en actualiteit van de hedendaagse kunst beantwoordt de behoefte van de jongeren aan een volledige, moderne seksuele vorming.

Discussie en vervolgonderzoek

Dit onderzoek vormt een theoretische basis die kan dienen voor het ontwikkelen van een lesmateriaal of een leerlijn in seksuele vorming voor het voortgezet onderwijs. In dit onderzoek is getracht de diversiteit van seksualiteit te benadrukken, omdat dit vaak ontbreekt in de huidige seksuele voorlichting. Met slechts drie casestudies is het echter onmogelijk om een selectie te maken waarin elk individu zich geïncorporeerd voelt. Een waardevolle aanvulling op de geselecteerde kunstwerken zou kunst zijn over seksualiteit gemaakt door kunstenaars vanuit hun eigen culturele en of religieuze achtergrond. Zo kan er meer diversiteit ontstaan in hoe mensen vanuit een religie naar seksualiteit kijken, dit zorgt vervolgens voor meer herkenning onder een diverse groep leerlingen.

Wanneer dit onderzoek uitgewerkt zal worden naar de praktijk is het belangrijk om de doelgroep hierbij te betrekken. Het is voor vervolgonderzoek interessant om te onderzoeken hoe bovenbouw leerlingen in de praktijk reageren op kunstwerken over seksualiteit. Daarnaast is het relevant om te onderzoeken of de drie thema's in dit onderzoek (seksualiteit, lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld, intieme relaties) voor deze doelgroep voldoende zijn of dat er aanvullingen gewenst zijn.

Een vorm kan zijn om alle hedendaagse kunstwerken rondom seksualiteit te bundelen, bij leerlingen te inventariseren waar zij meer over willen weten en op deze manier met voor hen relevante kunstwerken aan de slag te gaan. Een relevante aanvulling voor CKV kan zijn om de werken te koppelen aan de CKV dimensies. Er zijn initiatieven die bezig zijn met een dergelijke database. Artist is Present verbindt de hedendaagse kunst die in zeer brede vorm een relatie heeft met seksualiteit.¹⁸² De Queer Beeldbank is een verzameling van kunstwerken uit de gehele kunstgeschiedenis die “de diversiteit van de lhbtq-paraplu representeren.”¹⁸³

Idealiter wordt seksuele vorming opgenomen in de kerndoelen van het voortgezet onderwijs. Zodat niet alleen elke leerling het recht heeft op goede seksuele vorming, maar dit ook op vaste momenten terugkomt in het middelbare schoolprogramma.

¹⁸² “Artist is Present,” Artist is Present, bezocht op 13 juni 2023, <https://www.artistispresent.nl/database>.

¹⁸³ “#queer beeldbank,” Queer Beeldbank, bezocht op 13 juni 2023, <https://queerbeeldbank.nl/>.

Bibliografie

Allen, Louisa. "Doing It Differently: Relinquishing the Disease and Pregnancy Prevention Focus in Sexuality Education." *British Journal of Sociology of Education* 28, no. 5 (September, 2007): 575-588.

Berger, John. *Ways of Seeing*. Londen: Penguin Books, 1972.

Biesta, Gert. *Door Kunst Onderwezen Willen Worden*. Arnhem: Artez Press, 2022.

Biesta, Gert. "Het Beeld van de Leraar." *Tijdschrift voor Lerarenopleiders* 32 (2011): 4-11.

Biesta, Gert. "What is education for? On good education, teacher judgement, and educational professionalism." *European Journal of Education* 50 (2015): 75-87.

Blake, Simon. *Sex and Relationships Education: A Step-by-Step Guide for Teachers*. Abingdon: David Fulton Publishers, 2013.

Cense, Marianne en Steven de Grauw, Manouk Vermeulen. Gewoon het Taboe eraf halen, wat leerlingen willen van seksuele vorming." Rutgers, Utrecht, september 2019.

Van Engelenburg, Yvette. "Painting The Way I'm Looking At Her." Masterscriptie Kunstgeschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen, 2022.

Fisher, Kate, Jen Grove, en Rebecca Langlands. "Sex and History: Talking Sex with Object from the Past," in *The Palgrave Handbook of Sexuality Education*, ed. L. Allen, M.L. Rasmussen. Londen, Springer Nature: 2017, 29-51.

Hargreaves, David H. "Naar een andere visie op kunsteducatie." 30-50. Dit artikel verscheen oorspronkelijk als: "The teaching of art and the art of teaching: towards an

alternative view of aesthetic learning,” in: M. Hammersley and A. Hargreaves (eds.) (1983) *Curriculum Practice : some sociological case studies*. London, Falmer.

Jones, Amelia. *Sexuality*. Londen: Whitechapel Press, 2014.

Knight, Wanda B. “Using Contemporary Art to Challenge Cultural Values, Beliefs and Assumptions.” *Art Education* 59 no.4 (Juli 2006): 39-45.

Langenhuijsen, Henk. “De Onmeetbare Waarde van Vorming.” *Kunstzone* (2014): 1-2.

De Looze, Margreet en Jenneke van Ditzhuijzen. “Op naar een sekspositieve toekomst! Waarom een positieve benadering van seksualiteit zo belangrijk is in het seksuele vormingsonderwijs.” *TvS* 46-1 (2022): 17-20..

Lord, Catherine en Richard Meyer. *Art & Queer Culture*. Londen: Phaidon, 2013.

Lucie-Smith, Edward. *Race, Sex and Gender in Contemporary Art*. New York, Harry N. Abrams, 1994.

Maes, Hans. “Erotic art,” *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2014): 1-25.

Middleman, Rachel. *Radical Eroticism: Women, Art and Sex In the 1960's*. Oakland, California: University of California Press, 2018.

Nannes, Jip. “Leer jezelf en de ander kennen door kunst.” Ongepubliceerd eindessay cursus Burgerschap en Educatie, Universiteit Utrecht, 2022.

Niewelink, Hessel. “Gesprekssjabloon controversiële onderwerpen in de klas.” Hogeschool van Amsterdam, *Urban Education* (2019).

Ohlrichs, Yuri en Ineke van der Vlugt. “Zwijgen is zonde.” Rutgers, 2013.

Pelling, Rowan. *De Kunst van Erotiek*. Amsterdam: Spectrum, 2017.

Quinlivan, Kathleen. *Exploring contemporary issues in sexuality education with Young People*. Christchurch: The Palgrave Macmillan, 2018.

Sijbers, Rob. Sanne Elfering, Marcel Lubbers, Peer Scheepers, Maarten Wolbers. "Maatschappelijke thema's in de klas. Hoe moeilijk is dat?" Radboud Universiteit Nijmegen, 2015.

SLO. Advies examenprogramma CKV havo en vwo, 2014.

SLO, nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. "Advies examenprogramma CKV havo en vwo." 2014, 1-40.

Timmerman, Greertje. "Seksualiteit in de Persoonlijkheid van de Leraar," *Pedagogiek* 1 (2009): 45-59.

Verhoeven, Patrick. "Het kunstwerk als 'conversation piece'." Masterscriptie Master Kunsteducatie ArtEZ Zwolle, 2022.

Van der Vlugt, Ineke. "Richtlijnen seksuele en relationele vorming. Visie, doelen en uitgangspunten." Rutgers, 2016. Gebaseerd op "Standards for Sexuality Education in Europe, A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists." World Health Organisation, 2010.

Walpot, Mirjam en Leonieke Boendermaker. "Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat? Praktische tips voor docenten." Hogeschool van Amsterdam, 2018.

Wansink, Björn en Jaap Patist. "Les geven over gevoelige onderwerpen; het aangaan van het moeilijke gesprek in de klas." *Kleio* (Juli 2017): 44-47.

Van Wesebeeck, Ine. "Comprehensive Sexuality Education." *Universiteit Utrecht en Rutgers: Expertisecentrum Seksualiteit*, (29 mei 2020): 1-26, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190632366.013.205>.

Websites

Artist is Present. "Artist is Present." Bezocht op 13 juni 2023.

<https://www.artistispresent.nl/database>.

Barbé, Belle. "Kunstenaar, doe iets/meer met seks." *Mister Motley*, 28 januari 2019.

<https://www.mistermotley.nl/kunstenaar-doe-ietsmeer-met-seks/>.

Berentsen, Mirthe. "Een eerbetoon aan vriendschap – in gesprek met Bobbi Essers."

Mister Motley. 17 oktober 2022. <https://www.mistermotley.nl/een-eerbetoon-aan-vriendschap-in-gesprek-met-bobbi-essers/>.

Biesta, Gert. "Trying to be at home in the world: new parameters for art education."

Artlink. 1 September 2019. Bezocht op 22 mei 2023.

<https://www.artlink.com.au/articles/4781/trying-to-be-at-home-in-the-world-new-parameters-f/>.

Van Binsbergen, Sarah. "melanie bonajo, kunstenaar slash sekscoach vertegenwoordigt Nederland op de Biënnale in Venetië." *De Volkskrant*. 4 februari 2022.

<https://www.volkskrant.nl/beter-leven/melanie-bonajo-kunstenaar-slash-sekscoach-vertegenwoordigt-nederland-op-de-biennale-in-venetie~bd7fc597/>.

Van Binsbergen, Sarah. "'We missen beelden waarin vulva's en penissen worden genormaliseerd. We moeten gewoon bloot durven zijn'." 24 februari 2023, *De Volkskrant*.

<https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/we-missen-beelden-waar-in-vulva-s-en-penissen-worden-genormaliseerd-we-moeten-gewoon-bloot-durven-zijn~b5967022/>.

Curriculum.nu. "Leergebied Burgerschap." 10 oktober 2019.

Curriculum.nu. "Uitwerking burgerschap." Bezocht op 4 oktober 2022.

<https://www.curriculum.nu/voorstellen/burgerschap/uitwerking-burgerschap/>.

Van Dale. "Betekenis Seksualiteit." Bezocht op 18 april 2023, <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/seksualiteit#.ZD56inZBzb0>.

Dijksterhuis, Edo. "De schilderijen van Bobbi Essers doen denken aan de Instagramfeed van een gen Z'er." Parool. 26 januari 2023. <https://www.parool.nl/kunst-media/de-schilderijen-van-bobbi-essers-doen-denken-aan-de-instagramfeed-van-een-gen-z-er~b8486b6f/>.

Erwin Olaf. "Squares." Bezocht op 20 december 2022. https://www.erwinolaf.com/art/squares_1983_2018.

Examenblad.nl. "Syllabus Centraal Examen 2023, Biologie HAVO." Bezocht op 12 december 2022. https://www.examenblad.nl/examenstof/syllabus-biologie-havo-2023/2023/havo/f=/biologie_versie_havo_2_2023.pdf.

Examenblad.nl. "Syllabus Centraal Examen 2023, Biologie VWO." Bezocht op 12 december 2022. https://www.examenblad.nl/examenstof/syllabus-biologie-vwo-2023/2023/vwo/f=/biologie_vwo_versie_2_2023.pdf.

Den Hartog-Jager, Hans. "Uit de comfortzone." Wereldkunst #5, NRC. 4 maart 2020. <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/04/uit-de-comfortzone-a3992653>.

Gert Biesta. "Home." Bezocht op 22 mei 2023. <https://www.gertbiesta.com/>.

Hine, Will. "In the studio with Jenna Gribbon." 20 januari 2020, bezocht op 15 mei 2023. <https://ocula.com/advisory/perspectives/in-the-studio-with-jenna-gribbon/>.

Inspectie van het Onderwijs. "Wettelijke opdracht burgerschap." Bezocht op 4 juni 2023. <https://www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/burgerschap/wettelijke-opdracht>.

La Biennale di Venezia. "The Netherlands." Bezocht op 27 maart 2023, <https://www.labiennale.org/en/art/2022/national-participations/netherlands/>.

Van Leeuwen, Anna. "Melanie Bonajo toont op de Biënnale een ontroerend spektakelstuk vol glimmende blote lijven ★★★★★☆." De Volkskrant, 20 april 2022. <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/melanie-bonajo-toont-op-de-biennale-een-ontroerend-spektakelstuk-vol-glimmende-blote-lijven~be2e106c/>.

LKCA cultuurkrant. "Erwin Olaf breekt een lans voor cultuureducatie." Editie 24, december 2022. <https://www.lkca.nl/artikel/erwin-olaf-breekt-een-lans-voor-cultuureducatie/>.

Mondriaan Fonds. "Venice Biennale." Bezocht op 28 februari. <https://www.mondriaanfonds.nl/en/activities/venice-biennale/>.

Museum More. "Anya Janssen." Bezocht op 28 mei 2023. <https://www.museummore.nl/tentoonstelling/anya-janssen>.

Museum Of Modern Art, Brochure tentoonstelling *To Look Without Fear*, 11 September 2022, https://press.moma.org/wp-content/uploads/2022/09/MoMA_Tillmans_Exhibition-Brochure_FINAL.pdf.

McLean, Craig. "Shuggie Bain and Young Mungo: the front cover kiss-off." The Face, 11 januari 2022. Bezocht op 15 mei, 2023. <https://theface.com/culture/douglas-stuart-young-mungo-new-book-2022-wolfgang-tillmans-cover-photography-lgbtq-queer-culture>.

Nicodim, Nicodim Gallery. "Larry Madrigal: Scattered Daydream." Bezocht op 28 mei 2023. <https://www.nicodimgallery.com/exhibitions/larry-madrigal-scattered-daydream>.

NOS. "Manifest over seksuele voorlichting: onderwijs moet mee met veranderende tijden." Bezocht op 3 oktober 2022. <https://nos.nl/artikel/2446893-manifest-over-seksuele-voorlichting-onderwijs-moet-mee-met-veranderde-tijden>.

NPO Start. "Naakt voor de klas met de Sekszusjes, Aflevering 4: consent." Bezocht op 3 oktober 2022. https://www.npostart.nl/naakt-voor-de-klas-met-de-sekszusjes/28-06-2022/VPWON_1331394.

Phaidon. "Why this Tillmans shot is being shared after Orlando." Bezocht op 15 mei 2023, <https://www.phaidon.com/agenda/art/articles/2016/june/14/why-this-tillmans-shot-is-being-shared-after-orlando/>.

Het Prins Bernhard Cultuurfonds. "Seksualiteit in de klas? Bel een kunstenaar." Bezocht op 3 juni 2023. <https://www.cultuurfonds.nl/projecten/seksualiteit-in-de-klas>.

Ron Mandos Young Blood Foundation. "De Winnaar is: Marcos Kueh, Ron Mandos Young Blood Award 2022." 10 Augustus 2022. <https://ronmandos-youngbloodfoundation.org/news/de-winnaar-is-marcos-kueh-ron-mandos-young-blood-award-2022/>.

Rutgers. "Manifest Seksuele Vorming." Bezocht op 3 oktober 2022. <https://seksuelevorming.nl/manifest/>.

Seksuelevorming.nl. "Kerndoelen." Bezocht op 1 juni 2023. <https://seksuelevorming.nl/visie-beleid/overheidsbeleid-en-regelgeving/kerndoelen/>.

SLO. Burgerschap havo/vwo. "Onderwijsdoelen." Laatst gewijzigd op 13 oktober 2022. <https://www.slo.nl/sectoren/havo-vwo/burgerschap-havo-vwo/onderwijsdoelen/>.

SLO. "Examenprogramma havo." Bezocht op 3 juni 2023. <https://www.slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/examenprogramma-havo/>.

Stems Gallery. "Karyn Lyons." Bezocht op 28 mei 2023. <https://stemsgallery.com/exhibitions/karyn-lyons>.

Queer Beeldbank. "#queer beeldbank." Bezocht op 13 juni 2023. <https://queerbeeldbank.nl/>.

Van der Zee, Iris. "Tussen provocatie en suggestie: de invloed van het medium op de perceptie van het naakt." Mister Motley. 31 januari 2023.

<https://www.mistermotley.nl/tussen-provocatie-en-suggestie-de-invloed-van-het-medium-op-de-perceptie-van-het-naakt/>.

Afbeeldingenlijst

Afbeelding 1:

Metalen Kuisheidsgordel. In Kate Fisher, Jen Grove, en Rebecca Langlands. "Sex and History: Talking Sex with Object from the Past," in *The Palgrave Handbook of Sexuality Education*, ed. L. Allen, M.L. Rasmussen. Londen, Springer Nature: 2017, 29-51.

Afbeelding 2:

Chinees Ivoren Beeldje: omhelzend koppel. In Kate Fisher, Jen Grove, en Rebecca Langlands. "Sex and History: Talking Sex with Object from the Past," in *The Palgrave Handbook of Sexuality Education*, ed. L. Allen, M.L. Rasmussen. Londen, Springer Nature: 2017, 29-51.

Afbeelding 3

Mapplethorpe, Robert. *Man in Polyester Suit*. 1981. © Robert Mapplethorpe Foundation. <https://www.artforum.com/print/199307/robert-mapplethorpe-s-man-in-polyester-suit-33866>.

Afbeelding 4

Tompkins, Betty. *Sex Painting #3*. 2013. 91,44 x 91,44 cm. © Betty Tompkins. <https://www.pafa.org/museum/collection/item/sex-painting-3>.

Afbeelding 5

Gibbon, Jenna. *Small Crack*. 2021. Olieverf op linen. 25.4 x 20.3 cm. <https://www.artsy.net/artwork/jenna-gibbon-small-crack>.

Afbeelding 6

Tillmans, Wolfgang. *The Cock*. 2003. Foto. Tate, Londen. <https://www.tate.org.uk/art/artworks/tillmans-the-cock-kiss-p79302>.

Afbeelding 7

bonajo, melanie. *When The Body Says Yes (stack)*. 2022. AKINCI.
<https://galleryviewer.com/nl/kunstwerk/50797/when-the-body-says-yes-stack>.

Afbeelding 8

bonajo, melanie. *When The Body Says Yes (big spoon)*. 2022. AKINCI.
<https://galleryviewer.com/nl/kunstwerk/50796/when-the-body-says-yes-big-spoon>.

Afbeelding 9

melanie bonajo, Nederlandse inzending voor de Biënnale van Venetië in opdracht van Het Mondriaanfonds. Foto gemaakt door Peter Tjihuis.
<https://akinci.nl/artists/melanie-bonajo/>.

Afbeelding 10

bonajo, melanie. *When The Body Says Yes (hands)*. 2022. AKINCI.
<https://galleryviewer.com/nl/kunstwerk/63597/when-the-body-says-yes-hands>.

Afbeelding 11

Madrigal, Larry. *Untitled (Sex painting)*. 2020. Olieverf op doek. 152.4 x 121.92 cm.
<https://www.larrymadrigal.com/>.

Afbeelding 12

Janssen, Anya. *Indigo Child*. 2021. Olieverf op linnen 120 x 100 cm.
<http://www.anyajanssen.com/works/clouddwellers/>.

Afbeelding 13

Lyons, Karyn. *The Pepsi Generation*. 2023. Olieverf op doek, 137.16 x 208.28 cm.
<https://www.instagram.com/p/CrN1E67Lhfo>.

Afbeelding 14

Otten, Femmy. *Untitled*. 2018. Olieverf op lindehout. 30 x 40 x 24 cm.
<https://femmyotten.nl/>.

Afbeelding 15

Dijkstria, Rineke. *Tia, 23 juni / 14 november 1994*. 35,6 x 28,1 cm.

<https://www.stedelijk.nl/nl/collectie/88004-rineke-dijkstra-tia-june-23-november-14-1994>.

Afbeelding 16

Essers, Bobbi. *Tip of my Tongue*. 2022. Olieverf op doek. 190 x 155 cm.

<https://www.mistermotley.nl/een-eebetoon-aan-vriendschap-in-gesprek-met-bobbi-essers>.

Afbeelding 17

Sampat Studio, *Tamponi*, 2022. 400 x 470 cm.

<https://www.rademakersgallery.com/exhibitions/55/works/artworks11886/>.

Afbeelding 18

Hartmann, Christopher. *Far Away*. 2020. Olieverf op linnen. 40 x 30 cm.

<https://christopher-hartmann.com/Far-Away>.

Afbeelding 19

Brown, Cecily. *Teenage Wildlife*, 2003. Olieverf op linnen. 203 x 229 cm.

<https://www.charlessaatchi.com/artworks/teenage-wildlife/>.

Bijlage 1 Eindtermen CKV

Domein	Eindterm
A Verkennen	1. De kandidaat kan de eigen ervaring met kunst, kunstzinnige interesses, kennis van en opvattingen over kunst beschrijven en daarop reflecteren, en het resultaat daarvan gedocumenteerd vastleggen.
	2. De kandidaat kan daarbij aangeven: <ul style="list-style-type: none"> ○ wat de eigen ervaring met kunst is geweest, welke kennis hij van kunst heeft en wat zijn kunstopvattingen zijn; ○ hoe zijn ervaring, interesses, kennis en opvattingen m.b.t. kunst zijn gevormd; ○ hoe zijn ervaring, interesses, kennis en opvattingen zich verhouden tot die van anderen, onder wie zijn medeleerlingen
B Verbreden	3. De kandidaat kan ervaringen met nieuwe kunstzinnige activiteiten die worden aangeboden in een levensechte, professionele context, beschouwen en waarderen.
	4. De kandidaat kan inhoud, vorm en betekenis van uitingen in ten minste drie kunstdisciplines vanuit een of meerdere van de volgende dimensies beschouwen: <ul style="list-style-type: none"> ○ Feit en fictie; ○ Schoonheid en lelijkheid; ○ Autonoom en toegepast; ○ Ambachtelijk en industrieel; ○ Amusement en engagement; ○ Digitaal en analoog; ○ Individueel en coöperatief; ○ Traditie en innovatie; ○ Herkenning en vervreemding; ○ Monodisciplinair, multidisciplinair, interdisciplinair; ○ Lokaal en globaal.

C Verdiepen	5. De kandidaat kan, individueel en/of in een klein team van medeleerlingen, een artistiek creatief proces of een aspect daarvan onderzoeken.
	6. De kandidaat kan hierbij gebruikmaken van: <ul style="list-style-type: none"> ○ voor dit onderzoek of proces geschikte werkwijzen, in de vorm van praktische activiteiten en beschouwend onderzoek; ○ de voor dit onderzoek vereiste creërende en analytische vaardigheden; ○ diverse bronnen in verschillende media; ○ zijn culturele omgeving.
	7. De kandidaat kan hierbij gebruikmaken van de onder domein B opgedane kunsttheoretische en/of cultuurhistorische kennis.
	8. De kandidaat kan de verkregen inzichten documenteren en verantwoorden in een daartoe geëigende vorm, zoals een presentatie, tentoonstelling, verslag, debat, beeld, film, performance.
D Verbinden	9. De kandidaat kan verbanden leggen tussen de in de domeinen A, B en C opgedane ervaringen en inzichten met betrekking tot kunstzinnige processen.
	10. De kandidaat kan aangeven wat daarvan de betekenis is voor zijn (verdere) kunstzinnige en culturele ontwikkeling.
	11. De kandidaat kan deze reflectie toelichten in een daartoe geëigende vorm; te denken valt aan een gesprek, een film, een presentatie, een (digitaal) dossier of een combinatie van deze vormen. ¹⁸⁴

Tabel 1, Eindtermen CKV.

¹⁸⁴ "Examenprogramma havo," SLO, bezocht op 3 juni 2023, <https://www.slo.nl/handreikingen/havo-vwo/handreiking-se-ckv-hv/examenprogramma/examenprogramma-havo/>.